

І.Б.Гирич *

**М.ГРУШЕВСЬКИЙ У ДОСЯГНЕННІ
ІДЕЙНО-КУЛЬТУРНОЇ СОБОРНОСТІ ТА ПОДОЛАННІ
НАДДНІПРЯНСЬКОГО ПАРТИКУЛЯРИЗМУ
В 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника)**

На основі щоденника, який повністю планується опублікувати в наступному році, поетапно простежено механізм перенесення наукової та політичної діяльності Михайла Грушевського зі Львова до Києва. Обґрунтовано його соборницькі проекти та шляхи їх реалізації. Розкрито ставлення «старої фамілії» (львівської) до ідеї переїзду в Київ та створення «нової фамілії» (київської), а також взаємини М.Грушевського з Київською громадою, журналами «Вік», «Громадська думка», «Рада» та петербурзькими українцями.

Ключові слова: *Наукове товариство імені Шевченка, Українське наукове товариство, Стара громада, «Вік», «Громадська думка», «Рада», «Український вестник».*

Михайла Грушевського як соборника історіографія загалом досі недооцінює. Хоча саме він відіграв ключову роль в об'єднанні двох Україн, у «зшиванні» південноукраїнської та північноукраїнської частин в одне культурне тіло. Процес цей набув практичних рис лише в 1905–1907 рр. Без цього періоду дуже складно було б говорити про спільну боротьбу УНР і ЗУНР за незалежність у 1917–1921 рр., про Акт злуки 1919 р. та й сучасну українську історію.

М.Грушевський потрапив до Львова 1894 р. внаслідок здійснення політики «галицького П'ємонту», яку домовилися проводити у середині 1880-х рр. лідери наддніпрянського та галицького українських рухів В.Антонович, О.Кониський, О.Барвінський. М.Грушевський мав розвинути загальноукраїнські культурно-громадські установи, щоб за слушної нагоди перенести їх у Київ як майбутню українську столицю. Така мить настала з російською революцією 1905 р. На середину 1900-х рр. не було серед живих О.Кониського, він помер 1900 р. Через вік і здоров'я (пішов із життя 1908 р.) майже припинив активну політичну роботу В.Антонович. О.Барвінський уже не вважався лідером українського руху Галичини та вийшов із націонал-демократичної партії. Свої позиції він втратив ще під кінець 1890-х рр. М.Грушевський виконав покладену на нього в 1894 р. функцію здійснювача політики «галицького П'ємонту». Цій ідеї він залишився до кінця вірним. Вона була одним із наріжних каменів усієї його громадсько-політичної діяльності.

Здавалося б, М.Грушевський мав більше підстав залишатися на Галичині та не кидатися у вир подій на Наддніпрянщині. Він осів у Львові, завів сім'ю, мав гарний дім, одружився з галичанкою, увійшов до світу місцевих нотаблів,

* Гирич Георг Борисович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, завідувач відділу джерелознавства нової історії України
E-mail: ihor_hyruch@ukr.net

які хотіли розділити з ним моральну владу над українським суспільством краю, став шанованою людиною як професор Львівського університету та голова Наукового товариства імені Шевченка. Сконцентрував у своїх руках значну фінансову потугу, творив нову українську інтелігенцію на базі товариства та університетського семінару, активно керував Видавничою спілкою, розгорнув повномасштабне видавництво навколо «Літературно-наукового вістника». Розбудовував матеріальну базу своїх інституцій, придбав будівлі для НТШ. І все ж відразу вирішив залишити обжиту галицьку столицю та зробити ставку на Київ, обравши дуже непевну й хитку ситуацію в підросійській Україні, що перебувала під царською деспотією, пожертвувавши розбудованою структурою у Львові. Він мав розпочинати своє життя в Києві з нуля, обзаводитися житлом, перевозити родину, яка не звикла до російський порядків. Власті в будь-який момент могли закрити і «ЛНВ», і Українське наукове товариство як «мазепинські», «антидержавні» інституції. Бачачи послідовність дій М.Грушевського у цьому напрямі, не можемо не зауважити високих ідейних спонук його акції.

Про початки перенесення М.Грушевським структур загальноукраїнського характеру до Києва в 1905 р. ми вже писали¹. Тут спробуємо відновити подальший хід подій у 1906–1907 рр. згідно з подією канвою щоденника Михайла Сергійовича за 1904–1910 рр.², який тепер готується до повного видання у 18–19-му томах п'ятдесятитомного зібрання творів М.Грушевського.

Радше з підстави говорити не стільки про перенесення зі Львова до Києва журналу «ЛНВ» і НТШ/УНТ, скільки про редуплікацію – подвоєння цих інституцій, їх клонування в наддніпрянських умовах. М.Грушевський не ліквідував редакцію у Львові, а творив паралельну в Києві. Часопис друкувався як у Львові (для України Західної), так і в Києві (для України Східної). Існували дві контори журналу: київську очолював Ю.Сірий (Тищенко), львівську – В.Козловський. Але редакційна праця вже відбувалася не у Львові, а саме в Києві. Аналогічно УНТ в Києві – це було нове наукове товариство, яке попри подібність до НТШ мало й свої особливості, проте воно в головних рисах повторювало НТШ – було його копією для підросійської України. Треба також мати на увазі не лише «ЛНВ» та УНТ, але долю старих видань Київської громади (ідеться передусім про «Киевскую старину»), а також і про спільну всеукраїнську газету в Києві «Громадська думка»/«Рада», котра видавалася під ідейним керівництвом М.Грушевського як лідера українського національно-визвольного руху.

Ті співробітники М.Грушевського, що залишалися у Львові, не були у захопленні від ідеї переносу «ЛНВ» і НТШ до Києва. На зміну «старої фамілії» (І.Франко, В.Гнатюк) М.Грушевський творив нову (І.Джиджора, Ю.Сірий) – саме остання допомагатиме здійснювати практичні кроки у задуманій справі. При перенесенні М.Грушевському довелося долати спротив тих культурних установ Києва, які прагнули залишатися при старому ідейному багажі,

¹ Див.: Гирич І. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) // Український історик. – 2007–2008. – Ч.3/4. – С.229–233; Його ж. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденником) // Його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К., 2016. – С.274–351.

² Щоденник М.Грушевського // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1235.– Оп.1. – Спр.25.

ідеологічно перебуваючи на сервілістичних позиціях щодо російської культури й політики. Стара Київська громада під проводом В.Науменка стояла опозицією до Загальної української безпартійної демократичної організації В.Антоновича та О.Кониського, їх взаємовідносини заслуговують на окреме висвітлення.

Молоді українські сили, що гуртувалися навколо видавництва на паях «Вік», були найближчими спільниками М.Грушевського наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., але після переїзду до Києва Б.Грінченка й пов'язання з останнім С.Єфремова відбувся дрейф «віківців» від М.Грушевського у бік наддніпрянського партикуляризму. «Гоголівці» (С.Єфремов, В.Дурдуківський, Б.Грінченко, М.Загірня мешкали в Києві на вул. Гоголівський, 27) теж стали опозицією до М.Грушевського, не співчуваючи ідеї переносу. Окреме місце займали пертрактації М.Грушевського з Петербургом. Союзником львівського історика став О.Лотоцький і почасти П.Стебницький, але інші українські петербуржці радше поділяли позицію київських старогромадівців і В.Антоновича стосовно проєктів М.Грушевського. У Києві союзниками останнього стали Є.Чикаленко і В.Леонтович. Опосередковано зі справою здійснення політики культурного «галицького П'ємонт» були пов'язані й політичні кола віденської та галицької парламентських репрезентацій (К.Левицький, Є.Петрушевич та ін.). Депутати («посли»), міцно заангажовані в австрійську політику, були зацікавлені в перенесенні установ М.Грушевського до Києва, але, з іншого боку, хотіли пристігнути його політичну діяльність до вузькогалицької політики західноукраїнських кіл, чого не бажав сам львівський професор, котрий позиціонував себе борцем як із галицьким, так і наддніпрянським партикуляризмом/сепаратизмом. До всього слід додати потужний опір ідеї М.Грушевського з боку політиків і громадської думки росіян у Російській, та поляків – в Австро-Угорській імперіях.

Як бачимо розклад сил перед акцією М.Грушевського був переважно неприхильним, він мав навколо себе не стільки симпатиків, скільки скептиків, а то й прихованих та відвертих супротивників. На перших порах, у 1905–1906 рр., у нього практично не було союзників, на кого можна було б зіпертися. Лише незламна воля, послідовне нав'язування власної думки більшості дозволили М.Грушевському перемогти, а Україна отримала перші плоди спільної діяльності галицько-наддніпрянської еліти на терені всеукраїнської столиці.

Нижче спробуємо послідовно розглянути всі ланки протистоянь, з яких М.Грушевський вийшов переможцем.

Підготовчі дії М.Грушевського з реалізації сборницького проєкту в 1905 р.

Подання місцевій російській владі щодо дозволу на видання «ЛНВ» у Києві М.Грушевський зробив ще 20 грудня 1904 р., коли Петербурзька академія наук висловила побажання про скасування заборони на українське слово³.

³ *Грич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником). – С.232–233.

Свій соборницький проект М.Грушевському довелося вести через столичний Петербург, де його правою рукою став О.Лотоцький – відданий прихильник ідеологічної лінії голови НТШ. У травні 1905 р. у відповідь на сподівання історика стосовно можливості заснування «на Великій Україні» україномовного часопису він писав, що кияни «української орієнтації» марно сподіваються на швидкий дозвіл російських властей. Більше надій він покладав на петербурзький російськомовний журнал «Сын Отечества», який пропонував перетворити на рупор української справи, але розумів що редакція не захоче очевидно цього робити, посилаючись на брак місця у виданні⁴. Побоювання О.Лотоцького справдилися: уже у червні «Сын Отечества» не вмістив замітку М.Грушевського зі Львова «На злобу дня»⁵.

7 березня 1905 р. історик занотував у щоденнику розмову з Є.Чикаленком про потребу журналу в Росії й готовність їхати з «компанією» до Києва. Проте з середини 1905 р. почалися контрзаходи Б.Грінченка та С.Єфремова видавати свій журнал без участі М.Грушевського й галичан. Із наміром прозондувати галицький ґрунт до Львова з Києва прибув сам Б.Грінченко (запис у щоденнику від 6 червня 1905 р.). Із ним у М.Грушевського стосунки не заладилися від ранніх часів, натомість з С.Єфремовим творчі взаємини були дуже тісними та плідними. Останнього М.Грушевський сподівався залучити до щільнішої співпраці в Києві. І не лише у «ЛНВ». У листі від 4 (13) вересня 1905 р. М.Грушевський повідомляв С.Єфремову про плани видавання в Києві газети, прообразу «Громадської думки», в якій керівну функцію мав виконувати львівський професор. Він розпочав пайовий збір коштів. Головну суму обіцяв дати поляк-українофіл К.Володкович. Разом зі В.Симиренком і Панкієвим вони виділяли по 5 тис. руб. По 2,5 тис. обіцяли дати Є.Чикаленко, В.Лесевич і В.Леонтович, 2 тис. М.Грушевський давав за себе та НТШ⁶.

Існувала думка видавати російськомовну загальноукраїнську газету в Петербурзі. Львівський історик покладався на широкі автономістичні заходи в російській столиці з боку інших недержавних народів і на хвилі їхньої підтримки намагався творити український часопис. У серпні 1905 р. планувався з'їзд національних меншин Росії. Але відкриття його відтягувалося, адже була не відома позиція кавказців та поляків у Державній думі. Паралельно мав відбутися московський з'їзд земських діячів у питанні про автономію. О.Лотоцький поки що відрадив М.Грушевського їхати відразу в Петербург⁷.

У жовтні 1905 р. почав визрівати план україномовної газети в Києві. Наприкінці місяця у Львові відбулася нарада між киянами, яких представляв Ф.Матушевський, і львів'янами (М.Грушевський, І.Франко, В.Гнатюк). М.Грушевський знову висловив бажання про перенесення «ЛНВ» на Наддніпрянщину⁸.

⁴ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.354–357.

⁵ Там само. – Арк.380–391.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. – Ф.317. – №296.

⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.231–232.

⁸ *Грушевський М.* Щоденник // Український історик. – 2006/2007. – Ч.4 (172)/1-2 (173-174). – С.67. Запис за 24–26 жовтня 1905 р.

У кінці жовтня О.Лотоцький у складі делегації побував на прийомі у прем'єр-міністра Росії С.Вітте, де той повідомив про скасування заборон на українське слово. Обіцяли дозволити часопис «Вік» у Києві та газети в Катеринославі, Полтаві, Харкові, Одесі, Кам'янці-Подільському. Утім О.Лотоцький сумнівався щодо здійснення таких райдужних перспектив⁹.

У цей самий час М.Грушевський виклав у листі до О.Лотоцького план творення в Києві осередків для пропагування культурної соборності. На що адресат історика відповідав:

«План Ваш – строгий і сміливий. Проведення його – то мрія кількох десятиліть, коли українці працювали в Галичині в надії перевести колись результат тої праці на сей бік кордону. Ви кажете, що тепер вже прийшов час се зробити. Рішучо згоджуюся з Вами, але з одною виїмкою [...] не палити за собою кораблів у Галичині [...] Коли Україна не заявить себе зараз солідною культурною роботою – побіч необхідної політичної – то упаде вона так, що піднятися їй після буде в сотню разів трудніше»¹⁰.

Порада виявилася слухною, адже М.Грушевському не стільки довелося відчувати сприяння в нібито рідному середовищі, скільки стикатися з нерозумінням, заздрістю, а іноді навіть ворожістю. Отже непохитної віри в успішність соборницького проекту М.Грушевського в О.Лотоцького не було. Він радше міг повірити, що справа ця завалиться через кволість і пасивність наддніпрянських українців над розбудовою установ М.Грушевського. Щоб не сталося несподіваного провалу через апатію місцевих кадрів, М.Грушевський проектував не заснування чогось зовсім нового, а відбрунькування наявних у Львові інституцій як їхніх відділів, філій – коли експеримент не вдасться треба було мати можливість повернутися, щоб згодом, за іншої нагоди, спробувати ще раз. Водночас О.Лотоцький визнавав, що іншої людини, яка могла б здійснити цей проект, в Україні не було. Він писав М.Грушевському:

«“Без лєсті” скажу, що Ви – єдиний чоловік, що міг би взяти на себе сю місію. У Вас єсть для того талан, енергія, наука. У Вас єсть також “опит и практика – великое дело” [...] Ви знаєте наших шановних земляків – по своїх замахах – хуторських генералів, а по вдачі – гоголівських Пацюків, що воліли, аби їм все само в рот падало. Найбільш боюся я, що Ви не досить оцінюєте ті їх риси і що через то можете після розчаруватися. Треба розчаровуватися зразу і навіки, щоб після усі неприємності були звичайним ділом, а приемність – несподіваним сюрпризом»¹¹.

⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.386–387.

¹⁰ Там само. – Арк.245–247. У спогадах О.Лотоцький об'єктивно підтверджував напрям листувань і порад щодо перенесення «ЛНВ» і НТШ. Він повторював свою пораду «не палити кораблів», адже ситуація в Росії з політичного боку непевна, давався взаки сильний брак кадрів (див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Т.3. – Варшава, 1934. – С.354–355).

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.246–247.

У листопаді 1905 р. з'явилася ідея творення тимчасової редакції газети в Петербурзі¹², і М.Грушевський був готовий віддатися цій справі¹³. Кияни не виявляли бажання перенесення «ЛНВ» до Києва, як і не прагнули, щоб М.Грушевський керував газетою, яку планували не для інтелігенції, а для селянства¹⁴. Грінченківці наприкінці листопада переконували Є.Чикаленка давати гроші на своє видання – журнал «Нова громада», без «галичан і М.Грушевського», який дозволила цензура. У грудні у своєму щоденнику історик констатував: «Нас там не хочуть»¹⁵.

Нехить львівської «старої фамілії» М.Грушевського щодо планів перенесення «ЛНВ» у Київ

Основою львівської «фамілії» М.Грушевського (наближеного до голови НТШ кола людей, які допомагали йому вести культурно-наукову працю на галицькій ниві) від часів очолення Наукового товариства імені Шевченка та до 1906 р. були І.Франко, В.Гнатюк і С.Томашівський. Саме ці люди ділили з М.Грушевським відповідальність за функціонування НТШ і «ЛНВ». Були й інші наближені до «фамілії» постаті, як-от І.Труш, на котрому була мистецька складова, Д.Лукіянович, що опікувався справами Видавничої спілки. Частим гостем М.Грушевського був психолог І.Копач. Проте саме від перших трьох залежала підтримка на плаву інституцій М.Грушевського. Про «фамілію» ми вже писали раніше, окремо досліджувалися і взаємини Михайла Сергійовича зі І.Франком¹⁶.

Підходячи з позицій практичного інтересу до соборницького проекту, І.Франко та В.Гнатюк розуміли, що для того, аби продовжувати співробітничати й одержувати платню за «ЛНВ» (у «Записки НТШ» вони могли й надалі писати, адже УНТ мало свій друкований орган – «Записки УНТ в Києві») тепер треба буде переїжджати до Києва. А це було неможливо як для першого, так і для другого: в обох погіршилося здоров'я, давався взнаки поважний вік, були родини (у І.Франка – багатодітна, що не сприяло переселенським настроям). Тому не висловлюючись проти самої акції (адже обидва були ідейними соборниками) до справи перенесення інституцій вони поставилися дуже прохолодно, здебільшого відраджуючи М.Грушевського.

Проїснувала «стара фамілія» до жовтня 1907 р. Продатував завершення спільної акції «першої кліки» професора сам М.Грушевський у своєму щоденнику. За 12–13 жовтня він занотував: «Відбули засідання секції, і по ній була розмова – висловив я свої жалі Франкові і Гнатюкові (зачав рано

¹² Грушевський М. Щоденник. – С.68.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С.70.

¹⁵ Там само. – С.71.

¹⁶ Див.: Гирич І. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) // *Його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – С.274–351; *Його ж.* М.Грушевський та І.Франко: громадське і приватне // Там само. – С.604–678; *Його ж.* М.Грушевський і І.Франко: до історії взаємин // Український історичний журнал. – 2006. – №5. – С.35–67; Іван Франко на сторінках щоденника Михайла Грушевського 1904–1910 рр. // Неопалима купина. – 2007. – Ч.1/2. – С.124–144.

перед Франком). Гнатюк відгризався. Томашівський взяв ролю примирителя. Наврядчи що буде з того. Розійшлася наша фамілія»¹⁷. І головною причиною її «розходження» була важка хвороба І.Франка, а друге, не менш важливе, – перенесення «ЛНВ» до Києва.

У франкознавчій літературі радянського часу було загальним місцем звинувачувати М.Грушевського в тому, що переїзд «ЛНВ» до Києва залишив Івана Яковича без шматка хліба. М.Грушевський сподівався на співробітництво зі І.Франком як автором, чого, утім, не відбулося через хворобу літератора. Він міг би одержувати гроші як гонорари за публікації у журналі, якби мав можливість писати в такому темпі та кількості, що й раніше¹⁸. Коли ж поставити на терези важливість збереження у «ЛНВ» І.Франка як редактора та справу долучення Великої України до загальнонаціонального проекту, міркування суспільного всеукраїнського інтересу виглядають без порівняння важливішими. Власне у М.Грушевського у цьому питанні й не було іншого вибору. Щоб робити Україну українською необхідно було переносити «ЛНВ» до Києва.

Спочатку всіх трьох співробітників М.Грушевського, за наполяганням останнього, було включено у число кореспондентів першої наддніпрянської української газети «Громадська думка». С.Томашівський із подачі М.Грушевського написав для часопису в Києві інформативну рецензію про вихід видання «Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)» (Львів, 1906 р.). 9 березня 1906 р. у «Громадській думці» (ч.55) з'явилося редакційне звернення «До наших галицьких товаришів», яке мало форму роз'яснень дописувачам із Галичини, котрі нарікали на відмову друкувати їхні статті або на значні редакційні й мовні втручання в тексти. У зверненні висловлювалося побажання до галицьких кореспондентів, чий матеріал редакція вважала надзвичайно важливими, «писати популярно, дуже простою народньою мовою, – такою, якою говорить у нас народ [...]. Рукописи мусять бути писані дуже чітко і не тісно, щоб поміж рядками zostавалося досить місця на виправки».

На останній сторінці того ж таки числа газети було подано коротку «Відповідь редакції. Д[оброді]ві С.Томашівському», в якій містилися нарікання на нібито незрозумілу наддніпрянцям мову, і на те, що селянинові, мовляв, нецікаво читати прізвища й назви статей, уміщених в ювілейному збірнику. Коли брати фактичну сторону справи, то вона виглядала суттєво виписаною. Проте існували певні нюанси, що дозволяли М.Грушевському вважати цю замітку провокацією. Збірник на пошану створювався як витвір осіб, котрі визнавали необхідність покінчення у громадському житті з таким явищем, як роздвоєність національної ідентичності – малоросійською самоідентифікацією інтелігенції «на Великій Україні», рутенством і москвофільством на Галичині. М.Грушевський у передмові представлявся як представник Великої України, який здійснює головну ідею політики «галицького

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.162.

¹⁸ Докл. див.: *Гирич І. М.Грушевський та І.Франко: громадське і приватне.* – С.604–678.

Пемонту» для того, щоб спільну культурну матрицю згодом перенести на підросійську Україну. Збірник присвячувався 10-річчю перебування М.Грушевського у Львові. Ювілей цей припадав на 1904 р., а у світ збірник виходив 1906 р., оскільки символізував початок здійснення тих прагнень української еліти, яка в 1880-х рр. і започатковувала політику «нової ери». Отже збірник мав символічне значення, і допис С.Томашівського зовсім не був звичайною рецензією. Формальні зауваження сприйнялися М.Грушевським як виступ проти тієї великої ідеї, яка за ним стояла. Називаючи й історика «галичанином» редакція, можливо підсвідомо, ображала його, адже він навпаки – завжди підкреслював свою наддніпрянськість, а тут його «свій» публічно вважають за «чужого» – представника Західної України, якого вже не чекають у Києві. Не могла здивувати й форма подачі зауваження – нею редакція газети фактично підтверджувала агітаційні атаки чорносотенців про «штучну мову» й різниці культурних уподобань між галичанами і наддніпрянцями, що підважувало ідею соборності. Логічним було б з'ясувати ці питання у приватному листуванні, а не виносити їх на очі широкої публіки. Тому М.Грушевський вирішив діяти рішуче та швидко.

У березні 1906 р. у своєму щоденнику він записав: «Самі прикrostі: в “Громадській думці” появилась відповідь Томашівському, і стаття до галичан; се виходить просто на провокацію; думаю зібрати колективну заяву, щоб зняли наші імена з листа співробітників»¹⁹. І.Франко та В.Гнатюк зовсім не хотіли приставати на демарш щодо киян, але піддалися тиску М.Грушевського. «Гіркий світ, – занотував історик, – а на рішучий виступ теж енергії не мають; з заявою до “Громадської думки” криються»²⁰. 17 березня М.Грушевський підготував відповідний лист і зустрівся з усіма трьома «фаміліятами» у «Віденській кав'ярні» Львова. «Франко пристав на гадку, – писав він, – а Гнатюк хилився, але в кінці стало на тім, щоб післати заяву»²¹. Концепт листа М.Грушевський відчитав членам «фамілії» 20 березня та відправив на адресу «Громадської думки».

Наприкінці березня 1906 р. у Львові перебував Є.Чикаленко. Розмови про спільну культурно-громадську акцію відбувалися за присутності «фамілії». М.Грушевський неодноразово говорив про щирість товаришів по суспільній праці у соборницькій справі²². Такої відвертої позиції від односторонців по НТШ та «ЛНВ» він не відчував ще від кінця 1905 р.

Чи свідомо «виписав» М.Грушевський І.Франка з «ЛНВ»? Ні, навіть улітку 1906 р. він ще намагався зацікавити останнього перспективами співпраці з київською редакцією «ЛНВ». Оскільки І.Франко залишався у Львові М.Грушевський проектував тимчасово відправити до редакції в Київ свого учня – І.Джиджору. І з ними двома він обговорював плани про заснування в місті філії книгарні та залучення кореспондентів²³. 18–19 липня того ж року

¹⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від березня 1906 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.109.

²⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 14 березня 1906 р. // Там само. – Арк.109 зв.

²¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 17–20 березня 1906 р. // Там само. – Арк.110.

²² Щоденник М.Грушевського, запис від 25–26 березня 1906 р. // Там само. – Арк.111 зв.

²³ Щоденник М.Грушевського, запис від 16 липня 1906 р. // Там само. – Арк.122 зв.

М.Грушевський знову веде розмови зі І.Франком, «але на мої київські проекти Франко висуває різні скептичні міркування»²⁴.

4 жовтня М.Грушевський у Львові проводив засідання Видавничої спілки у справі перенесення друку до Києва. Він звертає у щоденнику увагу на реакцію І.Франка, найбільшої творчої сили: «Франко як маринований. Один мусів давати собі репліки. Сумний настрої огорнув мене»²⁵.

Коли вже питання початку друку «ЛНВ» у Києві було вирішено в листопаді 1906 р. у М.Грушевського з І.Франком відбулася розмова на тему «кислоти», яка тече від членів «старої фамілії» до Києва. Останній стверджував, що не казав нічого поганого про М.Грушевського²⁶. 6 грудня 1906 р. той провів нараду зі співробітниками з приводу перенесення журналу до Києва. Підтримували І.Труш і М.Лозинський, а І.Франко взагалі не прийшов²⁷. Через три дні, 9 грудня, Михайло Сергійович написав у «Раду» статтю про початок виходу в Києві «ЛНВ». Цей матеріал він попередньо публічно прочитав за присутності С.Томашівського та І.Франка. «Франкові стаття здалася заважкою написаною», – відзначав історик²⁸. Він ще раз її прочитав уголос і нічого такого не завважив. І.Франко не хотів цього переносу, він відчував, що йому буде важко писати для нового «ЛНВ».

Поряд зі «старою фамілією» М.Грушевському треба було з'ясувати питання щодо підтримки соборницької ідеї лідерами національно-демократичної партії, які керували українською політикою на Галичині. Останніх М.Грушевський своєю чергою звинувачував у крайовому сепаратизмі. Провід націонал-демократів стояв за конфліктами у середині НТШ на початку 1900-х рр. Дуже напруженими були стосунки М.Грушевського з лідером ендеків К.Левицьким. Опозиція у середині НТШ (С.Дністрянський, І.Горбачевський, В.Шухевич та ін.) завжди мала підтримку з боку «Тіснійшого комітету» (ЦК) націонал-демократичної партії. Ця ситуація змусила М.Грушевського вийти з її лав, хоч він був одним із членів-засновників партії в 1899 р. Націонал-демократичні політики, члени Галицького сейму та австрійського парламенту, об'єктивно були зацікавленими у від'їзді опозиційного їм політика, якого не вдалося переагітувати на свій бік, зробити прихильником австрійської орієнтації в політиці, як це сталося під їхнім впливом з одним із головних представників «фамілії» – С.Томашівським. М.Грушевський завжди керувався пріоритетним інтересом Великої України порівняно з Галичиною з огляду на кількісне переважання підросійського українства над підавстрійським. За відкритої підтримки австрійської політичної орієнтації соборницький проєкт ставав неможливим для реалізації. Занадто сильними були проросійські настрої серед інтелігенції в російській Україні. Подвійна національна самоідентифікація робила наголос на виборі представником Великої України російської політичної нації з підпорядкуванням російській національній ідеї з

²⁴ Там само.

²⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 4 жовтня 1906 р. // Там само. – Арк.131 зв.

²⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 22 листопада 1906 р. // Там само. – Арк.134.

²⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 6 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.138 зв.

²⁸ Там само.

її імперським прагненням нових завоювань на Заході, у тому числі Західної України.

Галицькі політики з позитивом сприйняли ідеї М.Грушевського. І побачили для себе той плюс, що Східна Україна через нього більше знатиме про Західну Україну, а це збільшить дивіденди українських націонал-демократів в їхній боротьбі з польським політичним впливом на Галичині. 11 грудня 1906 р. відбулася конференція лідерів націонал-демократів із групою М.Грушевського з приводу галицько-українських літературних і політичних відносин. Присутніми на ній були Л.Бачинський, В.Охримович, М.Заячківський, Л.Цегельський та Т.Ревакович. Від НТШ на зборах були О.Колесса, І.Франко, С.Томашівський, В.Гнатюк, І.Джиджора, М.Лозинський, Д.Лукиjanович. Ідеї М.Грушевського, за його визнанням у щоденнику, сприйняли «дуже прихильно». Йому було запропоновано увійти до «Тіснішого комітету» націонал-демократичної партії. М.Грушевський погоджувався, якщо це не в'ягатиме його партійною дисципліною. Л.Цегельський говорив про необхідність бодай позірною пов'язання. С.Томашівський підтримав таке входження. Відчувалося, що в нього існували певні домовленості з керівництвом і преференції у випадку, коли вдасться прив'язати М.Грушевського до стратегії націонал-демократів на Галичині. І.Франко зайняв подвійну очікувальну позицію, і «за», і «проти», коли так уважатиме М.Грушевський. «За» був і найвірніший учень останнього – І.Джиджора, Д.Лукиjanович вагався. М.Лозинський виступив проти²⁹.

12 грудня 1906 р. перемовини тривали. М.Грушевський виставив дві умови: 1) входження на правах гостей; 2) спілка з газетою «Діло», яка до цього часу постійно опонувала М.Грушевському та підтримувала його опозиціонерів. Керівництво націонал-демократів, схоже, визнало ці умови й у стосунках М.Грушевського з галицькою націонал-демократією настав нетривалий мир. 16 грудня часопис «Діло» передрукував статтю М.Грушевського з «ЛНВ» і вусами головного редактора Л.Цегельського обіцяв дальшу підтримку, визнаючи, що раніше воював із ним³⁰.

Того ж таки 16 грудня у М.Грушевського відбулася розмова з В.Гнатюком, яку він у щоденнику записав так: «Я сьому докоряв, що з Франком підозрівають мене, що я всякі жалі на них перевозжу на грошеві їх відносини. Гнатюк заперечував, аби він або Франко щось подібне казали: взагалі запевняв у щирості»³¹.

Ситуація між колишніми найбільшими моторами Наукового товариства імені Шевченка загострювалася й надалі. М.Грушевський у щоденнику за 6 і 9 березня 1907 р. відзначав, що його засмучує апатія І.Франка до вже київського «Вісника». Він продовжував тиснути на останнього, аби той давав щось на друк у видання, підконтрольні історикові. Іван Якович написав рецензію на журнал Старої громади «Україна», в якій проводив думки М.Грушевського про ідейне малоросійство часопису, відставання його від суспільних потреб. Цю рецензію читали публічно в редакції «Ради»³².

²⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 6 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.138 зв.

³⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 16 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.139 зв.

³¹ Там само.

³² Щоденник М.Грушевського, запис від 10 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.13.

У Києві справи пішли, і Львів для М.Грушевського перетворився на «тиху пристань»³³. Підтримки з боку «старої фамілії» він уже зовсім не відчував і 12–13 жовтня 1907 р. констатував її кінець, мовляв, І.Франко водився з О.Сушком (істориком школи М.Грушевського, який поширював відому чутку про подорож того та І.Франка до Італії у вагонах різного класу), С.Томашівський робив різні зауваження щодо вад «ЛНВ»³⁴.

«Нова фамілія» – «нова кров» для здійснення соборницького проекту

Ключовою постаттю в «новій фамілії» став І.Джиджора³⁵. М.Грушевський починав його вводити в гурт «старої фамілії» ще в 1906 р. Символічно, що саме при І.Джиджорі М.Грушевський покликав 16 липня І.Франка й обговорював з ними план перенесення «ЛНВ» у Київ³⁶. Улітку 1906 р. І.Джиджору М.Грушевський запросив на конференцію з парламентською та сеймовою репрезентацією українських депутатів. У 1907 р. Іван Миколайович уже став головним виконавцем громадських доручень М.Грушевського в Києві, правою рукою його діяльності щодо перенесення спільних культурних здобутків до міста над Дніпром. 10–12 лютого 1907 р. разом зі І.Джиджорою М.Грушевський відвідав П.Житецького для підготовки матеріалу щодо спільного правопису киян і галичан у журналі. 11–17 червня М.Грушевський знову відрядив І.Джиджору до Києва, де загострювалася політична ситуація через розпуск І Державної думи, а він був єдиною людиною, хто міг відразу вирушити з Галичини до Російської імперії, і також єдиним, кому беззастережно довіряв М.Грушевський.

І.Джиджора налагоджував справу з друком «ЛНВ», писав статті в руслі суспільної концепції вчителя для «Ради», став «очима й вухами» голови НТШ у Києві, повідомляв про всі закулісні перемовини та новини з протиборчих кіл як у середовищі українського руху, так і у стані російських чорносотенців, губернаторської влади, цензури. Як знавець літературної мови, львівських видань професора, він допомагав із редагуванням «скриптів» (рукописів). Зустрічався за дорученням М.Грушевського з ключовими посталями, які підтримували його акцію.

На тимчасових правах помічника М.Грушевського в Києві був І.Кревецький, проте довірою І.Джиджори він не користувався. Лише допомагав останньому в роботі редакційної контори журналу. Зокрема 28–31 січня 1907 р. щоденник М.Грушевського зафіксував заклик І.Кревецького їхати до Києва, щоб провести перемовини з цензором О.Сидоровим, аби той не наказав закрити

³³ Щоденник М.Грушевського, запис від 9 травня 1907 р. // Там само. – Арк.149.

³⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 18 жовтня 1907 р. // Там само. – Арк.163.

³⁵ Докл. про співпрацю І.Джиджори з М.Грушевським див.: *Пришляк В.* Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського: листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С.Панькова, В.Пришляк. – К., 2008. – С.11–47 (серія «Епістолярні джерела грушевськознавства», т.4).

³⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 16 липня 1906 р. // ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.122 зв.

«ЛНВ». Лист цей було написано 22 січня, і в ньому він оповідав, як у розмові О.Сидорова з М.Синицьким (офіційним відповідальним редактором «ЛНВ») цензор сказав: «А Вістник пропагує сепаратизм, він старається розбити “русский” народ... Чому Ви не видаєте “Нової Громади”, – там ся справа не ставилася так остро. Ми дістали приказ з канцелярії генерал-губернатора слідити дуже строго за “Літературно-науковим вістником” і на щось подібного не дозволити»³⁷. Відігравши епізодичну роль, І.Кревецький повернувся до Львова й там незабаром пристав до опозиції голові НТШ, яку очолив С.Томашівський.

Найбільшою фігурою, яка допомогла М.Грушевському налагодити всі його видання від 1907 р. і до часів Першої світової війни, був Ю.Сірий (Тищенко), котрий працював у конторі як нелегал, тож мав документи на ім'я «Павла Пилиповича Лаврова»³⁸. Він став ключовою особою в «ЛНВ» (формував зміст журналу), вів книгарню «ЛНВ», провадив експедицію номерів, листувався та спілкувався з авторами і друкарями, виплачував іонорари, активно працював у Видавничій спілці, вів пізніше редакцію газети «Село», взаємодіяв із цензорами й т. п. Наддніпрянець Ю.Сірий випадково потрапив у поле зору М.Грушевського. До 1906 р. він був діяльним еседеком, брав участь у збройних сутичках під час першої російської революції, змушений був нелегально переїхати до Львова, де й був «завербований» М.Грушевським на працю у видавничій сфері.

У роботі редакції Ю.Сірому допомагав галицький українець Л.Будай (паспорт мав на прізвище «Михайла Котика», під таким ім'ям і проходив у листуванні історика). Л.Будай спільно з Ю.Сірим провадив редакційну діяльність київської контори «ЛНВ». Проте називати його представником «нової фамілії» не варто. Він був просто виконавцем розпоряджень М.Грушевського, і не мав права, як члени «старої фамілії», відстоювати свою думку.

Секретарем редакції «ЛНВ» у Києві став наддніпрянець Ю.Квасницький. Він працював ще на Б.Грінченка та на редакцію, що вела «Громадську думку» й «Нову громаду». А після закриття цих видань перейшов до М.Грушевського, де можна було заробити. За поглядами він був близьким до грінченківців і це насторожувало М.Грушевського. Коли Є.Чикаленко написав у листі, що хоче забрати Ю.Квасницького в «Раду», де залишилася більшість співробітників «Громадської думки» М.Грушевський запротестував, мовляв занадто сконсолідована група збирається в «Раді». Отже і Ю.Квасницького не слід зараховувати до «нової фамілії» – він був лише тимчасовим співробітником М.Грушевського в Києві.

Натомість до «нової фамілії» можна зарахувати галичан М.Мочульського та М.Лозинського. Обидва активно співпрацювали в «ЛНВ». Але якщо літературознавець М.Мочульський більше допомагав у львівських справах і ніби замінив собою І.Франка та В.Гнатюка, то суспільствознавець М.Лозинський

³⁷ Там само. – Спр.567. – С.22–23.

³⁸ Докл. див.: Мельник О. Михайло Грушевський та Юрій Тищенко: розмова упродовж двох десятиліть // Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упор. О.Мельник. – К., 2012. – С.14–48 (серія «Епістолярні джерела грушевськознавства», т.6).

долучився й до київських видань М.Грушевського. Багато писав він і для «Ради».

Між «старою» й «ноюю» «фаміліями» була та відмінність, що в першій перебували люди, рівнозначні з М.Грушевським за науковим і громадським значенням. Усі вони були концептуалістами з власним баченням шляхів розвитку України. У «фамілії» мали своє вагоме слово, яке брав до відома М.Грушевський. Навіть коли він ухвалював власне рішення, то змушений був переконувати, аргументувати, а іноді приставати на іншу думку, коли члени «фамілії» виступали разом. У матеріальному розумінні І.Франко, В.Гнатюк, С.Томашівський були лише частково залежними від М.Грушевського, оскільки перебували на платній роботі в НТШ, але мали й інші заробітки, як-от гонорари за численні праці, читання лекцій тощо. До того ж за віком вони майже не поступалися М.Грушевському. І.Франко був на десять років старшим, а В.Гнатюк і С.Томашівський – на декілька років молодшими. «Нова фамілія» – це був гурт фінансово залежних людей, представників молодшого покоління, які народилися в 1880-х рр. Їх стосунки ґрунтувалися на взаєминах шанованого вчителя й молодших послідовників. М.Грушевський виступав метром, а учні мали лише прислуховуватися та виконувати його побажання, рішення. Не всі з них мали повну вищу освіту, як, приміром, Ю.Тищенко (Сірій).

У наступні роки відбувалося омолодження «нової фамілії». Упродовж 1908–1910 рр. до неї ввійшли етнограф О.Роздольський, літературознавець М.Євшан (Федюшка), М.Залізник, історик громадського руху й бібліограф В.Дорошенко. Останнього, власне, можна вважати проміжною ланкою між початковою «ноюю фамілією» та її новим доповненим складом. До нової версії «нової фамілії» зі «старої – нової» долучилися лише І.Джиджора (уже як головний лідер) та Ю.Тищенко.

Звісно, можемо говорити про умовність такого поділу, адже тут ми не врахували ще учнів історика по Львівському університету. Таких, як І.Крип'якевич, М.Кордуба, В.Герасимчук. Утім їх М.Грушевський і не використовував у своїх суспільно-політичних акціях (а саме це – головний критерій потрапляння у число членів «фамілії»). Слід також назвати й людей, які склали своєрідну київську «нову фамілію». Відбувалося це поступово в 1906–1912 рр., коли в київській редакції фактично постала нова видавнича група (Л.Старицька-Черняхівська, В.Леонтович, О.Олесь (Кандиба)).

Протистояння М.Грушевського зі Старою київською громадою

Стара київська громада склалася як ідеологічний гурток однодумців на початку 1890-х рр. Його друкованим органом був журнал «Киевская старина» (1882–1906 рр.), лояльно налаштований до російської влади загалом та до факту російського культурного впливу на Україну зокрема. Тут уважали за нормальний стан вірнопідданство щодо імперії та плекання українофільського культурництва на противагу політичному українству. Усі трое редакторів

«Киевской старинь» – Ф.Лебединцев, О.Лашкевич, В.Науменко – належали до ліберального кола українофілів, але російських державників. Проте у часи перших двох ідеологічний вплив на журнал справляв В.Антонович, що дозволяло провадити через видання ідеї українського політичного культурництва. Але з виходом В.Антоновича та О.Кониського з Київської громади у середині 1880-х рр. остання перетворилася на речника лише неполітичного культурництва. Цю ідеологію сповідували В.Науменко, І.Луцицький, О.Лазаревський, Є.Ківлицький, О.Левицький. Стара громада стала антиподом заснованій у 1897 р. Загальноукраїнській безпартійній демократичній організації (ЗУБДО) з В.Антоновичем і О.Кониським на чолі. Стара громада та її лідер В.Науменко не сприймали тези «Галичина – український Р'ємонт», будучи прихильниками російської національної ідеї, вірили в можливість узгодження її з українським культурним, але не політичним інтересом.

До М.Грушевського керівництво Старої громади ставилося від початку як до «відпоручника» В.Антоновича й О.Кониського, його діяльність уважали «австрофільською», а політичну позицію – «антиросійською». Російську національну ідею В.Науменко сприймав як даність, до котрої треба пристосовуватися, а не з якою слід боротися. Політика Старої громади полягала в пошуку союзників у таборі «кадетствующих» росіян, що мали «зглянутися» над українською інтелігенцією й дозволити в обмежених рамках національну освіту, літературу, науку.

Стара громада не воювала з М.Грушевським та його установами, але й не брала участі в них. Як автори її члени писали свої праці російською, воліючи друкуватися в ліберальних виданнях Петербурґа, Москви. Під тиском «віківців» С.Єфремова й В.Доманицького у рубриках «Хроніка» і «Критика» друкувалися матеріали «на злобу дня», але принципових кроків до зміну формату В.Науменко в «Киевской старине» робити не збирався.

Переносячи «ЛНВ» до Києва, М.Грушевський не бажав конкуренції з боку «Киевской старинь», що могло розбити й так незначні літературні сили між трьома напрямками: українофільським (старогромадівським), партикулярним (наддніпрянським «Нової громади») та всеукраїнським («вісниківським» М.Грушевського). Кволе українське суспільство Києва не могло утримувати відразу три видання – реально могло існувати лише одне. «Киевская старина» була дотаційним проектом. А ці гроші надходили з того ж джерела, що й кошти для «Нової громади» та почасти «ЛНВ» – із бюджету В.Симиренка, Є.Чикаленка, В.Леонтовича.

В.Науменко, розуміючи патову ситуацію, а також неприхильне ставлення В.Симиренка та Є.Чикаленка до його політичної лінії, не хотів втрачати «Киевскую старину» й пропонував модернізувати останню в «Україну», змінивши назву, а не сутність видання. Під такою новою назвою журнал виходив весь 1906-й рік, поки остаточно не було визнано під тиском М.Грушевського, що це видання виконало свою історичну суспільну місію на період українофільства та має поступитися місцем загальноукраїнському «ЛНВ», який стоїть на соборницьких національних позиціях, покінчив із мовним утравізмом і пропагує ідею української окремішності від Росії.

М.Грушевський при перебуванні в Києві мало зустрічався з В.Науменком. Та й той не прагнув зближення з М.Грушевським, розуміючи, що переконали останнього у продовженні малоросійської лінії у його журналі не вдасться. Але такі зустрічі були необхідними, щоб законним способом припинити друк «Киевской старины». Під 27 серпня 1906 р. у щоденнику історика є запис про нараду між В.Науменком та І.Стешенком у зв'язку з ситуацією у «Громадській думці» та «ексклюзивністю компанії», яка цю газету робить³⁹.

Закриття «Киевской старины» було болючою справою для всіх її давніх симпатиків. Окрім В.Науменка, видання захищав і секретар редакції О.Левицький, і К.Мельник. Сьогодні може виникнути спокуса звинувачувати М.Грушевського у загибелі добротного історико-краєзнавчого часопису. Проте до оцінки такого рішення треба підходити, маючи на увазі дві важливі обставини: 1) чи можливо було й надалі фінансово підтримувати видання, яке мало більше антикварну цінність як збірка цікавого архівного матеріалу, але було малоцінним під кутом зору тодішніх суспільно-політичних завдань українського руху; 2) відсутність належної кількості передплатників, які могли б утримувати його «на плаву». Натомість тираж «ЛНВ» із першого ж року був більшим удвічі за наклад «Киевской старины», що красномовно свідчило про вподобання публіки.

Чи переймався М.Грушевський фактом відсутності джерелознавчого видання із закриттям «Киевской старины»? Думається, так. Не випадково він відразу заснував у Києві «Записки УНТ», що фактично продовжували той самий жанр наукової літератури, а згодом заснував ще й «Україну» як науково-популярний журнал. Отже замість однієї «Киевской старины» постало два часописи. До того ж суто національного, а не амбівалентного характеру.

Байдуже ставлення до заходів львівського професора з боку старих прихильників «нової ери» (В.Антонович, К.Мельник-Антонович, О.Левицький)

В.Антонович із О.Кониським відправляли М.Грушевського до Львова з напутнім словом повернутися в Київ зі спільним культурним надбанням. О.Кониський на 1906-й рік уже помер. Обидва вчителі залишалися вірними народовському курсу, і здавалося (це стало аксіомою у загальних курсах історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст.), що В.Антонович буде ревним союзником М.Грушевського, підтримуватиме того в усіх соборницьких починаннях, які власне й започатковувалися ним спільно з О.Барвінським на початку 1880-х рр. Проте не так сталося, як гадалося⁴⁰. Часи змінилися, Володимир Боніфатійович підупав на здоров'я, із політика він перетворився на археолога, відійшов від активної громадської роботи. Від підтримки М.Грушевського

³⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 27 серпня 1906 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.126.

⁴⁰ Докл. про стосунки М.Грушевського й В.Антоновича див.: *Гирич І.* М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // *Його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – С.453–485.

у справах НТШ усунувся майже повністю. Обіцяних наукових праць для «Записок НТШ» і «ЛНВ» не давав.

Однією з причин охолодження взаємин між М.Грушевським і В.Антоновичем стала зміна головою НТШ напрямних політичної лінії. Він переглянув своє ставлення до О.Барвінського та старих народолюбів, почав орієнтуватися на І.Франка й молодих радикалів. Це підтверджують спогади іншого учня В.Антоновича – чернігівця А.Верзилова, який писав: «Як мені під час київського археологічного з'їзду казав Т.Рильський, у Антоновича попусувались відносини з Грушевським на ґрунті політики, і то галицької переважно»⁴¹.

У 1906 р. в Києві силами професури місцевого університету та представниками Старої громади відзначили 35-річний ювілей професорської діяльності В.Антоновича. М.Грушевський одержав листа від професора М.Довнара-Запольського із запрошенням узяти участь в ювілейному збірнику. В.Антоновича вшановували як «малоросійського» історика, котрий, належачи до «російських» істориків, розробляв «обласну» минувшину «Південно-Західного краю». Називався збірник «Сину України», але за сутнісними ознаками це було бажання російської історіографії за старою звичкою привласнити собі українського історика. М.Грушевський зайняв принципову позицію – він прагнув відзначення В.Антоновича як українця. Хотів зробити явним те, що сам В.Антонович завжди побоювався афішувати. Цікава реакція М.Грушевського у щоденнику. Він писав про жаль М.Довнара-Запольського від того, що «первые малороссы» не ідуть за ними, коли вони надумали виручити їх в їх індиенції й справити їм ювілей «українського діяча», як пани справляють весілля довголітній слугі»⁴².

Нам нічого не відомо про лист-відповідь М.Грушевського. Але після М.Довнара-Запольського йому написав О.Левицький із тим самим проханням. М.Грушевський розумів, що промовчати ювілей (нехай і не круглий), не можна, і «треба ладити привіти»⁴³. До слова, вплив М.Грушевського, якого ще не було в Києві, на місцеві наукові справи виявився дуже відчутним. Його думка мала чи не визначальне значення для тієї чи іншої справи. Він та його співробітники відмовилися брати участь у збірнику ювілейних статей, який так і не вийшов друком. В.Антоновичу подарували незавершене видання в кількості одного примірника. Те саме сталося й в Петербурзі, де українознавчий збірник планували видати О. та С. Русови.

Знаючи про ювілей М.Грушевський замовив С.Томашівському історіографічну статтю про В.Антоновича для своїх журналів⁴⁴. У листі від 26 листопада 1905 р. С.Томашівський писав про плани такої студії: «Вона не може бути поверховна, але має дати дійсний образ наукового доробку В.Б.Антоновича. Зроблю се так, що перейду його всі важніші праці в історичній хронології

⁴¹ *Верзилов А.* Мої спогади про чернігівських археологів // *Український історик*. – 1991. – Ч.1/2 (108/109). – С.101–102.

⁴² Щоденник М.Грушевського, запис від 7 квітня 1906 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.113.

⁴³ Щоденник М.Грушевського, запис від 24 квітня 1906 р. // Там само. – Арк.114.

⁴⁴ Див.: *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) // *Український історик*. – С.221–223.

(археологія, княжі часи, литовські, козаччина і т.и.), а не в хронологічному порядку написання»⁴⁵.

М.Грушевський якраз у час свого переїзду до Києва в 1906 р. почав кристалізувати «канонічну» історіографічну оцінку постаті В.Антоновича, яка лягла в основу його відомих класичних статей, передусім зі «Записок УНТ». Не беручи участь у відзначенні ювілею «малоросійського», не поцінував він і вшанування В.Антоновича «партикулярно-наддніпрянського», що його здійснила «Нова громада», надрукувавши статтю В.Доманицького про ювіляра. «Незручно, блідо, анекдотично», – так оцінив концептуальний рівень матеріалу М.Грушевський у своєму щоденнику⁴⁶. Але не взяти зовсім участі у святкуванні ювілею В.Антоновича НТШ М.Грушевського не могло. Вони присвятили Володимирові Боніфатійовичу черговий випуск «ЗНТШ». Вручав том «Записок НТШ», присвячений В.Антоновичу, М.Грушевський у Києві особисто 31 грудня 1906 р.⁴⁷

В.Антонович завжди перебував у полі зору М.Грушевського як непомильний авторитет та єдина (крім В.Леонтовича) людина, хто мав вплив на мецената В.Смиренка. Через В.Антоновича М.Грушевський тиснув на Василя Федоровича, щоб отримати чергові суми коштів на українські культурні справи. 28 квітня 1907 р. В.Антонович повідомив йому, що В.Смиренко дає половину грошей на друкарню, і що виступає за продовження субсидій на галицькі культурні справи – львівське НТШ⁴⁸.

Зі смертю П.Голубовського звільнялася посада завідувача кафедри «російської» історії в Київському університеті. М.Грушевський у зв'язку з планами перебраться до Києва виношував думку податися на вибори професора на історико-філологічному факультеті, заміщення посади завідувача кафедри. У цій справі сподівався на підтримку професора В.Антоновича, але несподівано для себе дізнався, що Володимир Боніфатійович протегував на це місце В.Данилевича – іншого свого учня, котрий не займався політикою та українським рухом. У щоденнику Михайло Сергійович відзначав, що В.Антонович ніби «благоволіт» до нього, але проводить на посаду в університеті В.Данилевича⁴⁹. Це було дійсно несподівано, ураховуючи, що справою влаштування М.Грушевського в Київський університет займався філолог В.Перетц – росіянин, колишній професор Петербурзького університету, який обійняв кафедру в Києві лише декілька років тому.

У цій ситуації до креатури В.Антоновича в Києві М.Грушевський ставився з підозрою. О.Левицький сподівався очолити або філологічну або історичну секцію УНТ. Відбулися загальні збори товариства, на яких в обох випадках Ореста Івановича «провалили». М.Грушевський задоволено й не без злорадства відзначав: «Ор.Левицький (на засіданні Філологічної секції – І.Г.) вийшов з себе на моїй промові. Вважав, що його оберуть, як приятеля

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.792. – Арк.208 зв.

⁴⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 10 жовтня 1906 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.132.

⁴⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 31 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.5.

⁴⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 28 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.148.

⁴⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 18–24 червня 1907 р. // Там само. – Арк.151 зв. – 152.

В.Антоновича»⁵⁰. При конституюванні Історичної секції та у справі наукового органу «О.Левицький хотів бути головою, але я відсадив “генеральський чин”» (працюючи у 4-й гімназії О.Левицький дослужився до високого звання дійсного статського радника). Тоді ж відбулася «баталія» за збереження «Киевской старинь», яку відстоювали О.Левицький, К.Мельник та О.Косач⁵¹.

Позиція львівського історика в публічному дискурсі була настільки очевидною, що М.Грушевський навіть не хотів перед Новим роком зайти до В.Антоновича. Заважали ситуація з виборами О.Левицького та київською кафедрою. Проте він зайшов привітати В.Антоновича – зустріч відбулася в офіційному тоні⁵².

Під самий кінець 1907 р. пройшли загальні збори УНТ. У своїй промові Г.Павлуцький – професор мистецтва Київського університету, вніс кандидатуру М.Грушевського на голову. Обрали саме останнього, а О.Левицький знову не набрав голосів на першого заступника – переміг В.Щербина як більш бажаний для М.Грушевського. До 1905 р. В.Щербина мало ангажувався до української політики. Він був пасивнішим за О.Левицького, котрий до початку 1890-х рр. через своє українофільство вже перебував під негласним поліцейським наглядом. Утім В.Щербина не відзначався кар’єрними амбіціями. О.Левицький стояв незмірно вище за свого конкурента в наукових колах, тож із ним М.Грушевський міг мати тертя як із людиною авторитетною, за якою була Стара громада, вужче – редакція «Киевской старинь».

Віківці та Б.Грінченко у спробі не допустити розгортання інституцій М.Грушевського в Києві

Віківці становили молоде крило Старої громади, були членами ЗУБДО, а згодом – активістами Української демократично-радикальної партії. Усі вони склали видавниче товариство акціонерного типу «Вік», яке постало в 1895–1898 рр., до нього входили вихованці Київської духовної семінарії. Його кістяком були О.Лотоцький, С.Єфремов, В.Доманицький, Ф.Матушевський, В.Прокопович, В.Дурдуківський. Усіх їх більшою, або меншою мірою можна вважати вихованцями О.Кониського. Усі відвідували нелегальні приватні лекції з українознавства В.Антоновича, а В.Доманицький навчався у Володимира Боніфатійовича в Університеті св. Володимира. Як члени семінарської громади, усі перебували під опікою М.Грушевського та становили з останнім органічний гурток, в якому він був молодшим учителем, середнім наставником і виховником у праці з засвоєння основ гуманітарних українознавчих дисциплін. Саме ці люди й надавали Михайлові Сергійовичу головну допомогу в його праці над виданнями «ЗНТШ» та «ЛНВ», коли той переїхав у 1894 р. до Львова. Вони писали рецензії на підросійські наукові періодики й окремі книжки, подавали оригінальні праці історичного характеру. С.Єфремов вів рубрику хроніки літературно-культурного життя Наддніпрянщини для «ЛНВ».

⁵⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 11 листопада 1907 р. // Там само. – Арк.165 зв.

⁵¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 14 листопада 1907 р. // Там само. – Арк.166.

⁵² Щоденник М.Грушевського, запис від 26 грудня 1907 р. // Там само. – Арк.171.

Віківці були першим поколінням власне політичних українців, а не українофілів, і свій українізуючий вплив вони поширювали на редакцію «Киевской старинь», Стару громаду. Зі М.Грушевським дружні взаємини склалися передусім у О.Лотоцького та С.Єфремова. Багато праць на замовлення голови НТШ підготував для «ЗНТШ» В.Доманицький. На рубежі століть залишив Київ і переїхав до Петербурга О.Лотоцький, де перетворився на праву руку історика у зв'язках з місцевою українською громадою. Місце О.Лотоцького в Києві зайняв С.Єфремов⁵³.

Ідеологічних розходжень між М.Грушевським та С.Єфремовим не було до 1906–1907 рр. На останнього орієнтувалися всі інші представники видавництва «Вік». Ситуація змінилася, коли до Києва з Чернігова переїхав Б.Грінченко, який став редагувати тлумачний словник української мови та очолив місцеву «Просвіту». Він оселився поряд з С.Єфремовим, утворивши з ним публіцистичний тандем. Поволі відокремлюючи Сергія Олександровича від М.Грушевського, Б.Грінченко підготував С.Єфремова провадити власну політичну лінію. У переддень російської революції 1905 р. постала демократична й радикальна партія. Останньою керували С.Єфремов і Б.Грінченко, які протиставилися «старим» нечисленним заможним українцям, яких уособлювали постаті Є.Чикаленка та В.Леонтовича. Принципової різниці між демократами й радикалами не було – лише розбіжності в питаннях тактики. Радикали підтримували рішучі дії селянства у справі заволодіння поміщицькою землею. Демократи пропонували цю землю передати селянам за викуп. Улітку 1905 р. партії об'єдналися. За що виступав і М.Грушевський, котрий був неофіційним членом УДРП, яка стала продовженням ЗУБДО.

Із постановою УДРП статус С.Єфремова змінився, він незрівняно виріс. Це був уже не просто виконавець настанов М.Грушевського, а самостійний політик зі власною політсилою. Він почав сприймати себе якщо не рівнорядним М.Грушевському, то принаймні політичною фігурою одного порядку. С.Єфремов висунувся в партійні лідери, – місце, на яке не претендував Б.Грінченко. Якщо до УДРП на М.Грушевського віківці дивилися як на киянина-наддніпрянца, то з 1905 р. його вже С.Єфремов і Б.Грінченко радше сприймали галичанином. Останній своїми впливами на С.Єфремова, відзначав у мемуарах Є.Чикаленко, готував Сергія Олександровича на лідера наддніпрянського українства, що можливе лише в тому разі, якщо М.Грушевський залишиться у Львові.

За всієї нібито логічності доводів Б.Грінченка (мовляв, ну чим С.Єфремов гірший за М.Грушевського, чому він не може очолити наддніпрянське громадянства?!) нове становище Сергія Олександровича підривало рівновагу, роками вибудовувану стратегію з культурного об'єднання обох Україн. Без «штурму й натиску» М.Грушевського в 1905–1907 рр. Акт злуки 1919 р. був би під великим сумнівом. Постановка питання у трактовці Б.Грінченка заморожувала б ситуацію існування двох окремих частин України: галицької та

⁵³ Докл. див.: *Гриш І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х років XX ст. // Його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – С. 514–583.*

наддніпрянської. Відразу від Б.Грінченка повіяло ворожістю до галичан, і це дуже здивувало І.Франка, адже через цих людей передусім і будувалася соборницька культурна акція.

Прикладом такого негативного ставлення наддніпрянців до українського як до не свого, а «галицького», стала реакція киян на закриття на початку 1907 р. цензорами київського «ЛНВ». І.Кревецький у листі до М.Грушевського від 28 січня 1907 р. писав:

«Взагалі ті круги киян, що виявляють свою антипатію до неросійських українців, зовсім не сумують за “Літ.-н. вістником”, – може навпаки. Се помітно навіть досить виразно. Так само історії з т.зв. “галицизмами” повторяються ще від часу до часу. Попри те нема повного розуміння ваги теперішньої хвилі, нема розуміння тих широких і далекосяглих плянів, які бажалось би здійснити. Одна одиниця, що здає собі справу з ваги хвилі і задач супротив неї – т. [Д.] Дорошенко, що торкається нас, то мимо нашої найширшої волі не можемо зблизитися до тутешніх кругів в такій мірі, як се бажалось би. Може з часом се переломиться. Були ми всі передвчора на засіданню видавничої комісії в “Просвіті” і – більше вже туди не підемо. Коли б не п. Леся Українка, що заговорила слово – два, то просто треба б було виходити серед засідання. Дехто питав все, коли ми поїдемо з Києва»⁵⁴.

Замість пошуків спільного, відчуття важливості моменту, розуміння цінності набутого досвіду, Б.Грінченко сіяв ворожнечу й недовіру до всього галицького. Особистий мотив – несприйняття М.Грушевського – переважив загальнонаціональні інтереси.

Початком конвергенції, спаювання в єдину сутність двох різних українських організацій, могло стати лише перенесення структур зі Львова до Києва, що відразу планувалися як спільні для підросійських і підавстрійських українців. М.Грушевський уособлював соборність, був своєрідною еманациєю ідеї. І однозначно в інтересах України було здійснити саме план М.Грушевського, а не Б.Грінченка та С.Єфремова. У питаннях загальнополітичної лінії позиція М.Грушевського більше відповідала всеукраїнським завданням. Не випадково вище ми наводили уривки з листа І.Кревецького, в якому той цитував цензора О.Сидорова, котрий «сепаратистом» уважав передусім М.Грушевського та його «мазепинський» журнал, а не часопис «Нова громада» Б.Грінченка та С.Єфремова.

У М.Грушевського була ще одна важлива перевага. Він міг домовлятися зі спонсорами культурно-політичної національної справи. Був людиною довіри для В.Симиренка, Є.Чикаленка, В.Леонтовича. Натомість Б.Грінченко переважно ворогував із ними, тож сподіватися на одержання фінансової допомоги для нього і його видань було нереально. Практика редагування «Громадської думки» та «Нової громади», їхній радикалізм і деструктивність в

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.567. – Арк.31.

оцінці культурних завдань, боротьба з «буржуазією» всіх мастей перетворила заможний елемент на опозиціонерів Грінченкової компанії. М.Грушевський робив ставку на видання для інтелігенції, змінив тональність «Ради» і «ЛНВ» на користь еволюційної лінії у соціальному питанні. Натомість більш чіткіше та принциповіше окреслив проблему українського культурного кордону, покінчення з національною амбівалентністю, розбудови суто національних культурно-наукових структур, які стояли б на позиціях культурної окремішності від Росії.

Початок «війни» між одними й іншими призвів до розшарування в дуже нерозвиненому українському суспільстві Києва. Усі віківці були товаришами, їх в'язали між собою не лише переконання, але й близькі стосунки. Тому не випадково, що майже всі стали на бік С.Єфремова, Б.Грінченка. Це угруповання почали називати в 1905–1907 рр. «грінченківцями» (або «гоголівцями»). Ініціатива у фронді до М.Грушевського належала не С.Єфремову, а все ж Б.Грінченкові. Тому і відповідь М.Грушевського передусім спрямовувалася супроти Бориса Дмитровича як головного опозиційника Києва.

Боротьба за соборницький проект М.Грушевського точилася навколо декількох інституційних моментів:

- 1) оволодіння всеукраїнською газетою «Громадська думка»/«Рада»;
- 2) заміна журналу «Нова громада» на «ЛНВ»;
- 3) закриття «Киевской старины» і вихід замість неї «Записок УНТ» та згодом «України» М.Грушевського;
- 4) створення в Києві Українського наукового товариства, яке було б аналогічною НТШ установою;
- 5) заснування в Києві інституту українознавства – прообразу гуманітарної секції національної академії наук;
- 6) утворення народного університету для населення з читанням публічних лекцій перед широким загалом;
- 7) створення при Київському університеті українознавчих кафедр, для чого обійняти вакантну посаду професора на кафедрі російської історії в Університеті св. Володимира, що звільнилася по смерті П.Голубовського;
- 8) організування Товариства прихильників української літератури, науки і штуки – неофіційного міністерства фінансів для підтримки національної культури, науки, мистецтва;
- 9) організація Видавничої спілки на кшталт львівської та заснування мережі книгарень у Києві та підросійській Україні.

План був амбітний, багатоступеневий і системний, складався зі взаємопов'язаних етапів. Важливим елементом була наявність однієї людини, яка рухала всім цим проектом. Такою фігурою міг бути тільки М.Грушевський. Б.Грінченко не мислив подібними масштабами – йому йшлося лише про збереження статус-кво в «Новій громаді» та «Громадській думці».

За першими двома позиціями протиборства М.Грушевському стояли Б.Грінченко, С.Єфремов. Останній був фактичним редактором і «Нової громади», і «Громадської думки», пишучи щоденно до півдесятка статей для газет і журналів.

Пертракція М.Грушевського у справі опанування «Громадською думкою»/«Радою»

Концептуальним рівнем «Громадської думки» М.Грушевський не був задоволений. У щоденнику історик десятки разів згадував цю наддніпрянську газету, адже вона мала бути речницею всенационального інтересу. Її значення мало переважати навіть львівське «Діло» – усе ж таки передусім регіональний часопис. На початку 1906 р. М.Грушевського вразила «осторога» супроти «Вісника»: «Прикро, зрештою слабо дуже»⁵⁵. Але залишати «Громадську думку» поза своїм впливом він не збирався. Написав статтю для неї, а також листи до головного редактора й видавця газети: Ф.Матушевського та Є.Чикаленка⁵⁶.

30 січня 1906 р. вихід «Громадської думки» припинила цензура. Це вразило М.Грушевського, навіть попри «сепаратизм» видання супроти Галичини: «Я вперед про се думав і прикра була така можливість, але все ж справдження сього страху ще більш привалило, яка б там не була та “Думка”», – писав у щоденнику історик⁵⁷. 5 лютого того ж року у Львові опинився Є.Чикаленко й розповів М.Грушевському про неприхильне ставлення до нього «кружка Грінченка»⁵⁸. А в кінці місяця – 25 лютого 1906 р. – учений занотував: «Громадська думка до обридження чужденна й нерозумна»⁵⁹.

Потім на початку березня 1906 р. сталася згадана вище історія із завіткою у «Громадській думці» проти С.Томашівського, через що М.Грушевський зібрав колективну заяву про вихід зі складу редакції⁶⁰. Голова НТШ відчував своє ізолювання з двох боків: іде «війна» на «галицькому фронті» з проводом національно-демократичної партії, «стара фамілія» проявляє апатію й не підтримує професора, а також київські українці вставляють палиці в колеса загальноукраїнського проекту. «А “Громадська думка”, – відзначав М.Грушевський, – пише собі лише те, “що всім уже звісно”, і нічого знати не хоче й не потребує. Але на розум взявши, треба все се брати байдуже. Род человеческий мусить іти діагонально»⁶¹.

Ключовою постаттю, яка могла переломити негативну тенденцію в акції М.Грушевського, був Є.Чикаленко – головний спонсор видань грінченківців. Б.Грінченко та С.Єфремов переконали його, що вони зможуть самі, без М.Грушевського, видавати свої журнал і газету. Проте вже початок 1906-го року продемонстрував, що принаймні з газетою існуватимуть серйозні проблеми. Упродовж березня між М.Грушевським і Є.Чикаленком відбулося декілька

⁵⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 12 січня 1906 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.103.

⁵⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 20 січня 1906 р. // Там само. – Арк.130 зв.

⁵⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 30 січня 1906 р. // Там само. – Арк.104.

⁵⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 5 лютого 1906 р. // Там само. – Арк.104 зв.

⁵⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 25 лютого 1906 р. // Там само. – Арк.107.

⁶⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 11 березня 1906 р. // Там само. – Арк.109.

⁶¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 15 березня 1906 р. // Там само. – Арк.109 зв.

розмов «на щирість»⁶². Перша спроба схилити Євгена Харлампійовича на свій бік закінчилася невдачею.

У квітні М.Грушевський змальовував перед братом Олександром Сергійовичем план перших кроків зі творення культурних інституцій національного спрямування в Києві. На осінь – зиму він уже сподівався організувати: 1) публічні виступи з українознавчими лекціями; 2) формування народного університету, за зразком тих, що тоді почали виникати в російських столицях (Лесгафта, Щанявського); 3) заснування Товариства прихильників української літератури, науки і штуки (фактично йшлося про утворення офіційної надбудови управління грошима, які давав В.Симиренко на українські громадсько-культурні цілі; за допомогою такого товариства М.Грушевський, хоч і через В.Леонтовича, одержував легальний доступ до коштів); 4) організація народної аудиторії, яка дозволила б і провадити публічні «відчити», і могла б знадобитися для народного університету⁶³. М.Грушевський, бачачи спротив його планам щодо «Громадської думки», мав намір заснувати свою газету в Києві. У 1909 р. нею стало в майбутньому, за три роки, «Село».

Якщо з Б.Грінченком М.Грушевський не підтримував взаємин, то з С.Єфремовим він зберігав епістолярний контакт і творче співробітництво, хоч тепер і в обмеженій формі, через власні видавничі проекти Сергія Олександровича. Історик відзначав, що листи С.Єфремова «не роблять вражіння щирости»⁶⁴.

У липні 1906 р. П.Стебницький у листі до М.Грушевського повідомляв про насміхання «Громадської думки» над «Украинским вестником», який у 1906 р. був на кшталт проміжної ланки між львівським і київським «ЛНВ», хоч і виходив у Петербурзі. «Украинский вестник» пише добре, але спізнився на три роки – так ставляться свої», – резюмував професор⁶⁵.

Улітку 1906 р. (лист не має дати, або не зберігся початок із датою) О.Лотоцький повідомляв М.Грушевському про зміну настроїв Є.Чикаленка, просив не розривати стосунків з Б.Грінченком і його однодумцями:

«З особистих джерел знаю, – писав Олександр Гнатович, – що Чикаленко має на меті, щоб не переривати газети, надати їй більш буржуазний характер, бо обстоювання голоти проти сільської буржуазії ні до чого не доводить. Попереджаю Вас – се буде між нами, – що можуть Вам зробити таку пропозицію. Сей нещасливий план показує лиш, як зле стоять справи, коли люде кидаються просто в огонь. [...] Перш за все Ви тут – на мое переконання – багато переоцінюєте в лихий бік; до Вас особисто нема такого відношення, як Ви уявляєте. Крім того, се власне єдина літературно-робоча кампанія, без помочи якої обійтися буде трудно, коли навіть можливо. Треба знайти з ними [компроміс], бо старі – і лукаві, і ледачі – оставлять Вас на слизькому!»⁶⁶.

⁶² Щоденник М.Грушевського, запис від 26 березня 1906 р. // Там само. – Арк.111.

⁶³ Щоденник М.Грушевського, запис від 14 квітня 1906 р. // Там само. – Арк.113.

⁶⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 4 травня 1906 р. // Там само. – Арк.115.

⁶⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 10 липня 1906 р. // Там само. – Арк.121 зв.

⁶⁶ Там само. – Спр.613. – Арк.242–245.

У серпні 1906 р. «Громадську думку» вдруге закрили. Було заарештовано головного публіциста «Ради» С.Єфремова, який тоді обіймав посаду головреда газети. Наступила криза. М.Грушевський писав Є.Чикаленкові, питаючи, чи їхати до Києва на допомогу? Той повідомляв про розгром редакції й арешти. М.Грушевського стурбувала ситуація ймовірного остаточного закриття газети. Він записав у щоденник: «Невважаючи на всі прикрости, які я мав від тої компанії, дуже мене ся вість пригнітила»⁶⁷.

Професор поїхав до Києва і зробив другу спробу опанувати ситуацію з газетою й журналом, ведучи наполегливі атаки на сумління Є.Чикаленка. 29 серпня 1906 р. М.Грушевський зустрівся з Євгеном Харламπίювичем. Від видавця дізнався, що інтелігентного читача газета за півроку не здобула. Тоді ж з Ф.Матушевським історик намагався з'ясувати справу непорозумінь між киянами й галичанами. Наступного дня, 30 серпня, М.Грушевський знову говорив із Є.Чикаленком про плани з «ЛНВ» і «НТШ»/«УНТ»: «Чикаленко відповів, що не помічник – хочеться держатися грінченкової компанії; се зробило на мене дуже прикре вражіння, відчулась певна нещирість, чи малодушність – в ліпшій разі; я був здепримований до того, що попросив Сашу (брата – І.Г.) піти зі мною, щоб трохи розірватися»⁶⁸.

31 серпня у помешканні Є.Чикаленка за присутності П.Стебницького й В.Леонтовича відбулася чергова розмова про «ексклюзивність компанії» Б.Грінченка. В.Леонтовичу постановка проблеми М.Грушевським зробила «велику приємність»⁶⁹. Він був дуже незадоволений радикальним курсом газети Б.Грінченка і навіть пішов із посади відповідального видавця.

Вирішальна зустріч відбулася в того ж таки Є.Чикаленка 1 вересня 1906 р. Крім чотирьох попередніх переговорників були ще Ф.Матушевський і Б.Грінченко. М.Грушевський переконував у своїй правоті, говорив про «розбиття України, страту перспективи – залишення культурної й теоретично-національної сторони, ослаблення Києва й розпад України. Промова зробила сильне враження і Є.Чикаленко вже не казав, що не помічник»⁷⁰. Євген Харламπίювич хотів знайти консенсусне рішення, – з'єднати «Нову громаду» з «ЛНВ» (очевидно, ішлося про те, що залишається стара редакція «Нової громади», але назва змінюється на «ЛНВ» і головним редактором стає М.Грушевський). Михайло Сергійович певний час не був проти такого вирішення, але тверду позицію зайняв Б.Грінченко, після чого й М.Грушевський відмовився від злиття з «Новою громадою» і принципово виступив за перенесення «Вісника»⁷¹.

До з'єднання «Нової громади» з «ЛНВ» нараджував М.Грушевського О.Лотоцький. Він відзначав слабкий господарський бік справи ведення газети, уважав, що далі нового року вона не протягне, до того ж утиски цензури. Із погляду літературного матеріалу «Нова громада», на думку О.Лотоцького, краща за газету. Але матеріально ані вона, ані журнал не можуть утримати пишучу

⁶⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 22 серпня 1906 р. // Там само. – Арк.125 зв.

⁶⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 30 серпня 1906 р. // Там само. – Арк.127.

⁶⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 31 серпня 1906 р. // Там само. – Арк.127 зв.

⁷⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 1 вересня 1906 р. // Там само. – Арк.128.

⁷¹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – С.469–470.

братію. На літературних хлібах міг існувати лише С.Єфремов. Галичани на таких зарплатних умовах у цих виданнях працювати не змогли б. Хоч і погоджувався з бажаністю тимчасового приїзду когось із них. О.Лотоцький схилився перед працею С.Єфремова: «Тепер все робить Сергій – сидить на двох редакціях, пише не менш, як по три статті на день, і не знати, чи на довго його стане. Грінченко держиться осторонь, самотньо, активної ролі майже не бере, хіба що в товаристві “Просвіта”. Пише лише після особистих замовлень»⁷².

Пізніше О.Лотоцький знову відроджував М.Грушевського від з'ясування стосунків із Б.Грінченком. До останнього він не мав особливих сентиментів, але дуже цінував С.Єфремова, який у конфлікті М.Грушевський – Б.Грінченко скоріше стояв на стороні останнього. У кінці листопада – на початку грудня 1906 р. (можливо, і 1905 р.?) Олександр Гнатович запрошував історика взяти участь у відзначенні літературного ювілею Б.Грінченка: «З Грінченком все ж таки на бійку – дуже було б мені прикро – коли б у Вас завелось. Для коректності може б дали і статейку для збірника, що лаштується йому з приводу 25-ліття. По щирості – мені жалко його: се жертва своєї нещасної вдачі»⁷³.

Про проект об'єднання йшлося на нараді 2 вересня 1906 р. Б.Грінченко висловив побоювання щодо галицьких впливів. М.Грушевський «застерігся»: «[...] при страху перед галицькими впливами буде лише мука, але треба концентрації»⁷⁴. 3 вересня відбулася остаточна нарада за присутності М.Грушевського, Є.Чикаленка, П.Стебницького, О.Юркевича, В.Леонтовича. Є.Чикаленко остаточно став на бік М.Грушевського і виступав за потребу перенесення «ЛНВ», Б.Грінченко був різко проти злиття «Нової громади» та «ЛНВ»⁷⁵. Свій вибір на користь М.Грушевського Є.Чикаленко у спогадах мотивував так:

«Грушевський та Грінченко ніколи не вжилися б в одній редакції та й ні в якій справі, як товариші. Обидва вони такої вдачі, що на другорядній ролі не помиряться, кожний з них схоче бути першим і один одному старшинства булави не поступить. Але Грушевський незрівняно талановитіший, освіченіший та вченіший за Грінченка. Перед його авторитетом схилилися всі українці, крім тих, хто претендували на гетьманство, як наприклад Науменко і Грінченко. Останній ясно бачив, що з переходом сюди “Літературно-наукового вістника” переїде сюди і Грушевський, до якого само собою перейде і булава, перейде перша роля серед українців, от через що він рішуче стояв проти перенесення “ЛНВ” до Києва ще в кінці 1905 року і тепер»⁷⁶.

М.Грушевський повернувся до Львова й чекав на практичне вирішення ситуації з газетою і журналом у Києві. Історик перебував у важкому

⁷² ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.280 (лист написано не пізніше 25 серпня 1906 р.).

⁷³ Там само. – Арк.261–262.

⁷⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 2 вересня 1906 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.128.

⁷⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 3 вересня 1906 р. // Там само.

⁷⁶ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С.470.

психологічному стані, відчуваючи «розслоєніє» і ворожнечу навкруг себе, адже до всього загострилися взаємини з поляками⁷⁷.

Нарешті 21 жовтня 1906 р. прийшов лист від Є.Чикаленка із закликом прийти до Києва на нараду. «Є се знак краху Грінченкової кампанії, – констатував М.Грушевський, – але не весело братися до справи так сильно попсованої ситуації. Принаймні хоч би оден був там певний і щирий – якби Лотоцький пішов»⁷⁸. Великі надії на літературну допомогу історик покладав на О.Лотоцького. Сподівався, що той повернеться до Києва й до переїзду М.Грушевського очолить його представництво в українській столиці. Але через фінансові причини Олександр Гнатович не міг із родиною полишити Петербург.

«Громадська думка» вже під назвою «Рада» перейшла під ідейний вплив М.Грушевського, який фактично разом із Є.Чикаленком і В.Леонтовичем став її видавцем, та, до того ж, визначальником громадсько-політичної лінії. Цілковито виданням М.Грушевського «Рада» не стала. Найбільше його вплив відчувався в 1906–1907 рр. Потім професор розчарувався в «Раді» через те, що редакція більше протиставлялася напрямам М.Грушевського, аніж йшла в їх фарватері. Про те, що «Рада» – не його газета він неодноразово говорив Є.Чикаленкові. Власне, для того, щоб мати свою газету в Києві, М.Грушевський і заснував «Село». Попри сепарацію співробітників, яку визначав передусім М.Грушевський, основний склад працівників газети залишився старим. Обличчя часопису визначали Ф.Матушевський і С.Єфремов, лише відставленими були Б.Грінченко і М.Загірня. Дразливість щодо «інтриг» «Ради» М.Грушевський відчував упродовж 1906–1907 рр.⁷⁹

Керівництво М.Грушевським «Радою» розпочалося з бойкоту редакції через незгоду зі звільненням подружжя Грінченків. Ф.Матушевський відмовлявся виконувати функції головного редактора, якщо їх не повернуть. Відбувалися тривалі переговори співробітників – з одного боку та М.Грушевського, Є.Чикаленка, В.Леонтовича – з іншого. Було доведено, що всі залишаються при роботі та зарплаті, але що питання з Грінченками вирішено остаточно. До редакції М.Грушевський додав С.Петлюру – людину інших культурних кіл, представника не радикальних, а соціал-демократів, який не був людиною Б.Грінченка, С.Єфремова⁸⁰.

На перемовини з М.Грушевським ходили Д.Дорошенко і Б.Ярошевський. Заспокоїли, що далі саботувати роботу журналісти не збираються⁸¹. 22 грудня 1906 р. тріумфірат видавців схвалив новий склад редакції «Ради». Затвердили М.Павловського, Д.Дорошенка, І.Кревецького, Є.Тимченка, С.Петлюру, Б.Ярошевського, М.Лозинського⁸². Наступного дня відбулися деякі перестановки. М.Грушевський поміняв місцями С.Петлюру й Д.Дорошенка. Відсунув Є.Тимченка, а замість нього взяв Л.Старицьку-Черняхівську⁸³.

⁷⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 9 жовтня 1906 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.132 зв.

⁷⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 21 жовтня 1906 р. // Там само. – Арк.133 зв.

⁷⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 15 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.139 зв.

⁸⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 17–19 грудня 1906 р. // Там само. – Спр.963. – Арк.1 зв.

⁸¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 20 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.2.

⁸² Щоденник М.Грушевського, запис від 22 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.2 зв.

⁸³ Щоденник М.Грушевського, запис від 23 грудня 1906 р. // Там само.

Паралельно М.Грушевський займався редакцією «ЛНВ». Обурювався, що всі вважають часопис нібито особистою, приватною справою самого М.Грушевського. І.Стешенко, який став правою рукою історика в УНТ і у співпраці з Українським клубом щодо організації публічних викладів з українознавства, дорікав М.Грушевському за відсунення від праці Б.Грінченка⁸⁴. М.Грушевському було важко в Києві. Він занотував у щоденнику, що майже ніхто не допомагає, «наче се і не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає»⁸⁵.

М.Грушевський, хоч ще й не став киянином, узяв на себе такий масив громадських справ, які не тягнули до нього ані Є.Чикаленко, ані Б.Грінченко. І справ не своїх, на перший погляд. Так, 2 січня 1907 р. він пішов на прийом до київського, подільського і волинського генерал-губернатора, щоб запобігти закриттю «Ради» за її публікації. В.Леонтович відмовився йти, хоч газета була спільним, його і Є.Чикаленка, дітищем⁸⁶. Часопис удалася зберегти, як констатував історик у щоденнику⁸⁷.

Не встиг М.Грушевський приїхати до Львова, як за пару тижнів у Києві з'явилася нова проблема – прийшла телеграма про можливість закриття «Літературно-наукового вістника». «І наче затруїла мене, – занотував М.Грушевський, – три дні ходжу сам не свій. Даремно ми з Маринцею себе підбадьорюємо – щоб не вдаватися в тугу, а вона все налягає»⁸⁸. Наступного дня історик написав листа Є.Чикаленкові та В.Леонтовичеві, щоб про всяк випадок готовий був на заміну пускати «Нову громаду», дозвіл на яку ще не анульовано. І.Кревецький закликав М.Грушевського їхати на зустріч із цензором Сидоровим, хоч і побоювався несподіваного арешту по прибуттю до Києва⁸⁹. Є.Чикаленко заспокоював, що готовий запустити взамін «ЛНВ» «Нову громаду» і радив приїжджати не раніше 6 лютого 1907 р.⁹⁰

Зустріч наприкінці зими 1907 р в Києві М.Грушевського й редакції «Ради» була значно теплішою: «вітали як бажаного», – задоволено констатував історик. Приходили С.Петлюра, М.Павловський, Є.Чикаленко⁹¹. 7 лютого Михайло Сергійович був у С.Єфремова. «Не зовсім він видко без задньої думки, – уважав М.Грушевський, – але стоїть на тім, що тепер треба підперти «ЛНВ»»⁹².

У «Раді» М.Грушевський відчув тертя між М.Павловським (радикал-демократом) і С.Петлюрою (соціал-демократом). Уважав, що есдеки мали намір прибрати до своїх рук газету⁹³. Очевидно напрям першого був ближчим М.Грушевському, адже незабаром С.Петлюра пішов із «Ради».

У середині лютого 1907 р. на засіданні редакції М.Грушевський задав газеті політичний напрям у зв'язку з діяльністю Державної думи. Як і у Львові,

⁸⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 24 грудня 1906 р. // Там само.

⁸⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 1 січня 1907 р. // Там само. – Арк.1.

⁸⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 2 січня 1907 р. // Там само. – Арк.2.

⁸⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 3 січня 1907 р. // Там само. – Арк.5 зв.

⁸⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 26 січня 1907 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.141 зв.

⁸⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 28–31 січня 1907 р. // Там само. – Арк.142.

⁹⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 1 лютого 1907 р. // Там само.

⁹¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 5–6 лютого 1907 р. // Там само. – Арк.142 зв.

⁹² Щоденник М.Грушевського, запис від 7 лютого 1907 р. // Там само.

⁹³ Щоденник М.Грушевського, запис від 8–9 лютого 1907 р. // Там само. – Арк.143.

історик критикував усілякий опортунізм. Галичан – за блокування з польськими політичними колами, які провадили на Галичині свою національну політику; на Великій Україні він намагався змусити політиків провадити самостійну українську лінію, а не бути доважком до діяльності російських поміркованих партій⁹⁴.

У квітні 1907 р. М.Грушевський уже писав про потепління атмосфери в редакції, працювати йому стало приємніше⁹⁵. Залаштункову боротьбу з ним вів В.Науменко. У «Киевской старине»/«Україні» він надрукував велику статтю І.Нечуя-Левицького про вади «галицької мови» і «желехівського правопису». Через «Раду» М.Грушевський дав відсіч, надрукувавши рецензію І.Франка на журнал «Україна»⁹⁶.

Тертя між ним і Б.Грінченком відійшли у громадській думці на задній план. Співробітники «Ради» прийняли правоту у цьому конфлікті М.Грушевського. Характерною була реакція історика: «Петлюра Павловському: Грушевського можна хвалити, а Грінченка не можна. Паскудний народ»⁹⁷. Чи ця ремарка означала, що М.Грушевський визнавав рацію за позицією Б.Грінченка, чи він лицемірив, адже й сам хотів існування такого становища речей? Він пам'ятав зло довго. Принаймні й на смерть Б.Грінченка у своїх виданнях не хотів відреагувати некрологом, в яких пишуть або добре, або ніяк. З іншого боку, з С.Єфремовим він сварився, двічі мирився, знову сварився. Але й сам С.Єфремов займав безкомпромісну позицію відносно М.Грушевського до 1911–1912 та 1924–1929 рр.

Завершенням справи газети «Громадська думка»/«Рада» стало розірвання взаємин з С.Єфремовим. У з'ясування стосунків між М.Грушевським і Б.Грінченком С.Єфремов відкрито не встрявав, хоч був на боці останнього. Але відчуття зачеплених амбіцій через загибель його улюбленого дітища – «Нової громади» – залишалося. Це – єдиний і останній журнал, офіційним головним редактором якого був С.Єфремов. Більше таких посад на себе він уже ніколи не братиме, хоча йому їх і пропонуватимуть. Як М.Грушевський бачив у «Новій громаді» негатив із перспективи публіцистичного матеріалу, так С.Єфремову в очі впадали лише вади в доборі художньо-літературного продукту, у чому він винуватив головного редактора «ЛНВ». Весь цей настрій вилився в липні 1907 р. у статті в рубриці, яку сам там вів – «Відгуки з життя і письменства». У ній він «розделав» редакторську працю професора. М.Грушевський занотував у щоденнику: «Стаття від С.Єфремова направлена contra “Вісника”: виглядає на зачіпку до розриву»⁹⁸. М.Грушевський не міг її надрукувати, адже тоді треба було б полемізувати, писати редакційне спростування. А така полеміка зігрівала настрій чорносотенного Києва, який з усіх сил критикував «галицьку мову» й літературу, а тепер суголосну думку висловлював би найбільший український літературознавчий авторитет. Відмова М.Грушевського

⁹⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 13–14 лютого 1907 р. // Там само. – Арк.143 зв.

⁹⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 4 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.12 зв.

⁹⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 10 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.13.

⁹⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 12 квітня 1907 р. // Там само.

⁹⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 2 липня 1907 р. // Там само. – Арк.152 зв.

щодо друку дійсно стала приводом до розриву. 11 липня він одержав про це лист від С.Єфремова⁹⁹. Закінчився рік надрукуванням останнім подібного матеріалу, але вже в російськомовній газеті «Киевские вести». Фактичний редактор М.Василенко поклався на кваліфікацію С.Єфремова й навіть до друку не переглянув рецензію¹⁰⁰.

Петербурзькі українці та справа всеукраїнської соборності: О.Лотоцький як речник ідей М.Грушевського

Об'єктивно в Петербурзі концентрувалися найбільші українські інтелектуальні сили. Невипадково тут у свій час почав писати «Кобзар» Т.Шевченко, працювали кирило-мефодіївці П.Куліш і М.Костомаров, а на рубежі 1850–1860-х рр. постала перша «Громада», та виходив перший громадсько-політичний журнал «Основа». На кінець XIX ст. кількість українців не зменшувалася – навіть навпаки. Чимало їх навчалися у столичних вишах. Проте українська спільнота радше перебувала вже тоді в певній стагнації, адже спиралася у своєму керівництві на осіб, які зробили російську державну кар'єру, лояльно сприймали імператорську владу і втратили відчуття національних завдань модерного часу.

Ситуація змінилася, коли на рубежі XIX–XX ст. у це середовище потрапила «свіжа кров» з України – П.Стебницький, М.Славінський та О.Лотоцький. Усі були пов'язані з молодих літ із Київською громадою, знали й поділяли завдання, які висували перед громадівцями О.Кониський і В.Антонович. Природно, що й М.Грушевський у ці часи сподівався знайти серед передусім молодих українців, яким було по 30 років і трохи більше, однодумців у своїх громадсько-культурних проектах. Найближчою за духом людиною був О.Лотоцький. Близькість до цензури, можливість спілкуватися з представниками столичної російської еліти, існування благодійного видавничого товариства ім. Т.Шевченка вимагало мати тісний контакт із Петербургом.

О.Лотоцький був ідейним побратимом М.Грушевського, котрий знав його з Києва від початку 1890-х рр. Із ним він готував рецензійний матеріал для «Записок НТШ». Вдача О.Лотоцького була подібною до М.Грушевського – енергійний, працелюбний, здатний ставити українську справу попереду всіх інших життєвих проектів.

Що ж до іншої публіки, яка складала суспільний простір російської столиці, то з нею львівський професор мав подібну проблему, з якою він стикнувся в 1905–1907 рр. у Києві. Переважна кількість людей не мислила категоріями політичного українця, а продовжувала по-українофільському оцінювати перспективи України в межах Російської імперії. Петербург мав так само своїх «Науменків» і «Лазаревських», з якими треба було вести баталії та здобути моральне право на кермування петербурзькими українцями у сенсі здобуття

⁹⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 11 липня 1907 р. // Там само. – Арк.154.

¹⁰⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 30–31 грудня 1907 р. // Там само. – Арк.174.

соборності та політизації українського руху, досягнення перемоги ідеї культурної окремішності від Росії.

Найбільше протистояння М.Грушевському довелося мати з родиною Русових, які, опинившись у місті на Неві, стали центром для всіх осіб українського походження. О.Русов належав до покоління О.Левицького, і попри його більш рішучий та сміливий характер усе ж був ментально близьким до попереднього покоління діячів із подвійною національною самоідентифікацією. Про становище О. і С. Русових у Петербурзі О.Лотоцький писав М.Грушевському в листі за травень 1906 р.:

«Вони оживили тут українське життя, внесли нову живу течію, розігнавши з громади псевдоукраїнські елементи. Але разом з тим вони, – особливо вона, – внесли в тутешні відносини принципи цілковитого “приклонения и поклонения”, що не переносить ніякої незгоди і через примхи особистої образи приносить саме діло на жертву особистих рахунків. Мені довелося зазнати з того великих прикростей. Бувало, що я примушений був ухилитися від милої справи, бо справді не можна було переносити тої атмосфери особистого чаду... Русова, не знаю, через які причини, має до Вас почуття мало не вороже; а може довести до відносин, що може викликати глибоке обурення на діловому ґрунті»¹⁰¹.

Лист цей привернув увагу М.Грушевського. Він відзначив у щоденнику неприхильний настрій Русових. У 10-х числах травня 1906 р. він був у Петербурзі, де його зустріли задушно, а Русови – прохолодно¹⁰². У російській столиці М.Грушевський провів майже місяць. Проводжали його в українському клубі Петербурга. Промову виголошував О.Русов, і слова його звучали дво-значно: «А тепер от там (на Галичині – І.Г.) з'явився чоловік, не знати наш чи їх, що багато зробив їм і нам»¹⁰³.

О.Русов намагався провадити самостійну політику від Львова, покладаючись на власну громадську харизму. Йому належала ідея видати популярного характеру книжку – «История Малороссии в очерках». У ній планувалося 12 глав, які мали писати різні автори: про мову – А.Кримський, минуле – В.Доманицький, соціально-економічний розвиток – О.Русов, політичні, побутові, релігійні погляди, поезію й мистецтво – В.Лесевич, українську літературу та цензуру – С.Єфремов, школу – Б.Грінченко, український рух ХІХ ст. – О.Русов, сучасне становище національної справи на Галичині – М.Славінський, ставлення російського й польського суспільств до українського руху – О.Лотоцький, сучасне становище, мета, майбутнє українського питання – П.Стебницький. М.Грушевському відводилася не просто скромна роль, а функції статиста. Із 30 друк. арк. на нього припадало лише 1,5 арк. тексту. Дивно, що історію України мав писати В.Доманицький, який був співробітником, до певної міри учнем, М.Грушевського в НТШ. Сучасний політичний рух на Галичині доручили писати М.Славінському, який дуже мало у цьому

¹⁰¹ Там само. – Спр.613. – Арк.263–268 (лист написано не пізніше 20 травня 1906 р.).

¹⁰² Щоденник М.Грушевського, запис від 10–12 травня 1906 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.115 зв.

¹⁰³ Щоденник М.Грушевського, запис від 2 червня 1906 р. // Там само. – Арк.117.

орієнтувався. Очевидним нонсенсом виглядає, що мету й завдання української справи мав виписувати не той, хто ним фактично керував, а П.Стебницький, який відігравав хоч і помітну, проте все ж скромну роль. Очевидно, що всі ці теми мав би писати М.Грушевський, котрий, до того ж, науково виклав уже їх у багатотомній «Історії України-Руси» та «Очерках истории украинского народа» (остання книжка вийшла саме напередодні задуманих О.Русовим нарисів). У листі до М.Грушевського О.Русов запрошував його до участі у проекті, який мав бути завершений і доведений до друку ще восени 1905 р.¹⁰⁴

Реакція М.Грушевського була різкою. У щоденнику він писав про наостанок залишений «загумінок», який лише формально зазначав участь історика. Натомість у листі він коротко відповів, що не має часу писати якісь статті. О.Русов, утім, не заспокоївся, а просив дати не оригінальну студію, а варіант статті, друкованої у «Сыне Отечества», лише трохи більший за обсягом¹⁰⁵.

М.Грушевський відчув у цьому листі нерозуміння не лише О.Русовим, але й українським громадянством Петербурга й Києва (більшість авторів були киянами) тієї всеукраїнської місії, яку саме зараз він виконував. О.Русов навіть термінологію вживав застарілу, пишучи не про українську, а «малоросійську» мову й літературу. У самій задуманій книзі не відчувався органічний підхід. До того ж М.Грушевський уже видав «Очерки истории украинского народа», де на концептуальному рівні було виписано розділ про український рух ХІХ ст. на Великій Україні та Галичині, продумано в ній було й мету української справи. Книга О.Русова для М.Грушевського виглядала конкуренцією його «Очеркам...». І, очевидно, так воно й було.

Цікаво, що таких нюансів не відчув О.Лотоцький. Він нагадував М.Грушевському про збірник О.Русова в листі без дати (ймовірно квітень 1905 р.). Олександр Гнатович закликав подати таку статтю, адже її, мовляв, М.Грушевському легко написати, «за чаєм»¹⁰⁶. Про цю статтю О.Лотоцький нагадував декілька разів, навіть пропонував подати відповідний розділ з «Очерка истории украинского народа». М.Грушевський стояв на своєму й цікаво, що збірник О.Русова так і не з'явився друком. Усе ж таки на 1905–1907 рр. жодна всеукраїнська ініціатива не могла відбутися без схвалення М.Грушевським.

Відносини М.Грушевського з багатьма українцями Петербурга склалися непросто. Г.Житецький написав частково критичну рецензію на томи «Історії України-Руси». Видали в Петербурзі й праці з історії «Малоросії» О.Єфименко, написані з культурницьких позицій і без урахування державно-політичного чинника. Саме цю авторку, а не М.Грушевського, висунули на премію «Киевской старинь», за чим стояв В.Науменко. Отже вплив Старої громади з Києва на петербуржців-українців був доволі відчутним.

Уся українська політична акція в російській столиці робилася через О.Лотоцького. Зі П.Стебницьким у М.Грушевського не склалися такі душевні й теплі взаємини, як з Олександром Гнатовичем. У своїх спогадах він писав: «Близьке ідейне співробітництво навіть на віддаленню, за засадничої

¹⁰⁴ Там само. – Спр.726. – Арк.302–303 (1–2).

¹⁰⁵ Там само. – Арк.304–305.

¹⁰⁶ Там само. – Арк.354–357.

єдності поглядів, приводило нас до думки доконати льокальної близькості сього співробітництва ще на студентській лаві запалився я думкою перенестися по закінченню школи, в Галичину, й там провадити працю під проводом Грушевського»¹⁰⁷.

Приїжджаючи до Петербурга М.Грушевський завжди зупинявся в О.Лотоцького. Такі візити поживлявали місцеве життя. Телефон у квартирі Лотоцьких не змовкав. М.Грушевський зустрічався з найрізноманітнішими людьми: і старшими, і з молоддю, з якою він завжди знаходив спільний ґрунт. «Він не жив, а горів, і се не тимчасовий був спосіб його життя, а постійний», – писав О.Лотоцький. До цього було пристосовано всі звички історика. Вставав він рано і зараз же сідав за роботу. Був короткозорим, тому очі його завжди були біля паперу. Подружжя Лотоцьких спеціально тримали для М.Грушевського низький дитячий стільчик, на якому той і сидів, працюючи перед бюро. До сніданку на 9-ту год. вже лежав стосик списаних аркушів, – стаття, яку він умовлявся перед тим подати для того чи іншого друкованого органу. День проходив у постійних зустрічах, а по дорозі ще встигав побувати в бібліотеці чи архіві. Поговорити з М.Грушевським О.Лотоцький мав можливість або за сніданком, або за обідом. Іноді вдавалося порозмовляти пізно ввечері, коли той приходив із нарад. Ті вечори давали матеріалу на рік для всякої праці та листування. А листів у О.Лотоцького назбирався не один кілограм¹⁰⁸. Він так оцінював діяльність М.Грушевського в Петербурзі: «Наче сніп проміння падав тоді на наше життя. Бо в тій людині з утлим тілом душа була така многогранна, з таким невичерпним джерелом ініціативи й енергії, так перейнята святим неспокоєм, що життєвої її сили вистарчило б не на одного чоловіка»¹⁰⁹.

У травні 1906 р. М.Грушевський приїжджав у Петербург, щоб запустити проект загальноукраїнського рівня – видання журналу «Український вестник». У листі, де звучав заклик, О.Лотоцький писав: «Приїзд Ваш – очевидно жертва [...] декого “смуцала”: чи можемо вимагати її – се накладає моральну відповідальність... Але заспокоює тут те, що Ви робили те з власної ініціативи – і жертву ту з подякою лиш можемо прийняти»¹¹⁰. О.Лотоцький повідомляв, що редактором обрано М.Славінського, але він більше корисний саме як редактор, а не публіцист. До редакційного комітету ввійшли Ф.Вовк, О. і С. Русови, П.Стебницький, О.Лотоцький. Писати статті обіцяли І.Лучицький, І.Бодуен де Куртене, М.Ковалевський, Д.Овсянико-Куликовський. Але, на думку О.Лотоцького, «ми взяли тягар не по своїх ногах», а тому і приїзд М.Грушевського всі визнавали дуже потрібним і корисним. Головне, що міг він дати – політичний досвід, якого відчутно бракувало.

«Український вестник» замислювався як тижневик. Було зібрано 1 тис. руб., яких мало вистачити на вісім чисел, тобто на два місяці. Один номер планувався обсягом 4 друк. арк. Ѓонорарів платити не збиралися, тільки редакторів. Видання мало бути органом української парламентської групи.

¹⁰⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т.3. – Варшава, 1934. – С.355.

¹⁰⁸ Там само. – Т.2. – С.156.

¹⁰⁹ Там само. – С.155.

¹¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.263–268.

Українська фракція мала висловлювати в Думі ідею національної автономії. Через депутатів М.Грушевський сподівався поживати політичне життя й у самому Києві. Видавати тижневик мав М.Пирожков, який свого часу відмовився друкувати «Очерк истории украинского народа» М.Грушевського. Хоч грошей було на два, але О.Лотоцький сподівався три місяці видавати газету. Перше число мало з'явитися 14–21 травня 1906 р.

М.Грушевський намагався зберегти «Украинский вестник» як загальноукраїнський орган у російській столиці, видання, яке, до певної міри, є доповненням до «ЛНВ», на відміну від «Нової громади». Тому він на зборах тріумвірату керманів соборницької акції (М.Грушевський, С.Чикаленко, В.Леонтович) наполягав по трьох місяцях виходу й виділенні необхідних коштів¹¹¹.

На початку жовтня О.Лотоцький повідомляв М.Грушевському, що доведе видання «Украинского вестника» до кінця 1906 р. – уже як його головний редактор (М.Славінський пішов із цієї посади). Просив підтримки статтями. М.Грушевський зазначав у щоденнику, що не зігріває вже це його до участі¹¹². Між тим Олександр Гнатович замовив пару десятків статей М.Карееву (автономія), Д.Овсяннику-Куликовському (ідеологія національностей), В.Доманицькому (риси української історії, політичні рухи), О.Грушевському (1880–1890-ті роки), С.Єфремову та Ф.Матушевському (про демократично-радикальну партію), М.Лозинському (галицькі партії), Ф.Вовкові (етнографічний тип українця), С.Єфремову й Д.Дорошенку (історія літератури), І.Франкові (галицьке письменство), В.Дорошенкові (українська преса), С.Русовій (театр), О.Кошицеві (музика), О.Шахматову (українська мова). Упадає в око, що низка людей і тем збігалася зі збірником О.Русова 1905 р. Позаяк останній так і не вийшов друком, то чи не використав О.Лотоцький його матеріали для «Украинского вестника»? М.Грушевському пропонувалася тема з українсько-польських взаємин.

Із приводу вироблення тактики українських депутатів Державної думи в Києві 22–23 квітня 1907 р. збирався з'їзд демократично-радикальної партії. М.Грушевський волів утворення окремої групи (не йти на «опортунізм»), щоб триматися свого національного інтересу, а не розчинятися в діяльності кадетів. У щоденнику він відзначав, що більшість його не підтримала¹¹³.

Через О.Лотоцького М.Грушевський у Петербурзі шукав контактів із лідерами кадетів. Цей альянс він сприймав спочатку негативно. Але Олександр Гнатович переконав, що це єдина сила в Росії, яка може підтримати українські конституційні домагання.

Київські настрої М.Грушевського. Спроба перейти в Університет св. Володимира

Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. М.Грушевському майже не було на кого спертися в Києві. Переломне значення мав перехід на позицію підтримки

¹¹¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 29 серпня 1906 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.126 зв.

¹¹² Щоденник М.Грушевського, запис від 15 жовтня 1906 р. // Там само. – Арк.133.

¹¹³ Щоденник М.Грушевського, запис від 22–23 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.147 зв.

завершення політики «галицького П'ємонту», запропонованої головою НТШ Є.Чикаленкові. Той довго вичікував, адже був у дружніх взаєминах із віківцями, передусім з С.Єфремовим. Але переконався, що у загальноукраїнському сенсі ця група не стоїть на рівні всенаціональних викликів і зайняв сторону М.Грушевського. Підтримав Є.Чикаленка й В.Леонтович, який мав свої міркування стати на бік львівського професора¹¹⁴. Склався своєрідний тріумвірат лідерів, котрі далі рухали план з об'єднання переважно малоросійського Києва з переважно українським (не рахуючи польського та єврейського населення) Львовом. Своїм солідарним впливом їм удалося остаточно схилити на власний бік головного мецената руху – В.Симиренка. В.Антонович, за всієї інертності, теж долучився до підтримки М.Грушевського. Удалося також схилити на свій бік найбільш енергійного петербуржця – П.Стебницького. О.Лотоцький був союзником М.Грушевського ще з 1905 р., а радше й зі студентських київських часів. На середину 1906 р. більшість активних українців остаточно погодилися з планом Михайла Сергійовича. Із киян слід назвати й більшість складу редакції «Громадської думки»/«Ради»: Ф.Матушевського, М.Павловського, М.Гехтера, С.Петлюру та есдеків, Д.Дорошенка, Б.Ярошевського. Велику допомогу надали І.Стещенко, В.Перетц, Г.Павлуцький, В.Щербина, Л.Старицька-Черняхівська.

Харизма М.Грушевського переконала всіх, що саме ця кандидатура – єдиний можливий вибір тих діячів громади, які стоять за політизацію національно-визвольної боротьби. М.Грушевський став над партіями, своєрідним надкласовим представником, котрий об'єднав на національній основі як лівих, так і центристів із правими.

Реально вести справу ніхто, крім М.Грушевського не міг. Лише за його наявності в Києві щось рухалося. Натомість без М.Грушевського всяка конструктивна праця зупинялася. Про це, зокрема, у середині липня 1906 р. писав О.Лотоцький. Закликав їхати до Києва, адже «робота упадає»¹¹⁵. Стало зрозуміло – без присутності М.Грушевського в Києві української столиці не збудувати. Тему переїзду історика до міста над Дніпром порушували у своїй розмові 3 вересня 1906 р. Є.Чикаленко й В.Леонтович¹¹⁶.

Проте проблеми щодо нестабільної підтримки киян залишалися. «Рада» так і не перетворилася на газету лише М.Грушевського, адже за підтримки його справи також і фрондувала проти нього як у справі рецензії на «Історію України» М.Аркаса, так і у критичних оцінках книжкової продукції самого історика. Наприкінці жовтня 1906 р. у щоденнику він відзначав: «Розстроїла мене вилазка в “Раді” против “Історії”; але потім я “пренебрег”»¹¹⁷. У середині грудня того ж року він занотував «дражливість амбіції» через інтриги «Ради»¹¹⁸.

¹¹⁴ Докл. див.: *Гирич І.* Національно-демократичний консервативний напрям: С.Чикаленко і В.Леонтович // *Його ж.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). – К., 2014. – С.286–341.

¹¹⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 18 липня 1906 р. // ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.122 зв.

¹¹⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 3 вересня 1906 р. // Там само. – Арк.128.

¹¹⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 24 жовтня 1906 р. // Там само. – Арк.134.

¹¹⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 15 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.139 зв.

М.Грушевському доводилося залагоджувати такі справи, з якими справилися б люди зі значно меншою кваліфікацією й суспільним статусом. Так, на початку 1907 р. професор із розпачем писав: «Ніхто майже не помагає, наче се не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає»¹¹⁹.

Через М.Василенка¹²⁰ з Києва М.Грушевський здобув вплив на кадетську партію (другою такою людиною в Петербурзі був О.Лотоцький). І це при тому, що з Миколою Прокоповичем у нього було серйозне зіткнення в 1905 р., коли М.Грушевський друкував у редагованій ним газеті «Киевские отклики» статтю про польсько-українські взаємини¹²¹, і М.Василенко як кадет відмовлявся подавати у стилістиці М.Грушевського критику політики польського експансіонізму проти українців на Галичині¹²². Мабуть М.Грушевському вдалося переконати М.Василенка бачити й український бік національної справи, а не лише загальноросійський¹²³. Принаймні не випадково саме М.Василенко став одним із найбільших пропагандистів «Звичайної схеми “русской” історії...» в російськомовних виданнях. Характерно, що М.Василенко свідомо (а може й ні) робив підміну понять на вищі й нижчі національні інтереси, інтереси державних націй (росіян і поляків) та недержавних (українців, інших). У результаті чого другі мали підпорядковуватися інтересам перших, а не виступати на паритетних із ними засадах, як пропонував М.Грушевський. Проте річна боротьба М.Грушевського за український Київ не минула даремно. М.Василенко погодився з доводами голови НТШ і прийняв його план. Тому в лютому 1907 р. М.Грушевський занотував у щоденнику: «Здівався з Василенком на вулиці. Посперечався з ним за старе досить сильно, а потім пожалував. Написав, пропонуючи зійтися і побалакати, й провели разом вечір. [Заповідається] на другу “союзну державу”»¹²⁴.

Усе міцніше М.Грушевський відчував у Києві ґрунт під ногами. На 1 березня 1907 р. було вже 1200 передплатників «ЛНВ» лише з Наддніпрянської України, тоді як «Нова громада» мала впововину менше. Ще більше зміцнилося становище з обранням М.Грушевського 29 квітня головою УНТ¹²⁵.

¹¹⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 1 січня 1907 р. // Там само. – Спр.963. – Арк.1.

¹²⁰ Про взаємини М.Грушевського з М.Василенком див.: *Гирич І.* М.Грушевський і М.Василенко (До історії взаємин) // *Гирич І.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – С.486–503.

¹²¹ *Грушевский М.* К польско-украинским отношениям в Галиции. – К., 1905. – I–IV. – 112 с.

¹²² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.375. – Арк.92 (лист М.Василенка до М.Грушевського від 20 липня 1905 р.).

¹²³ Микола Прокопович не вважав український національний інтерес самоцінною річчю, а лише як відгалуження загальноросійського інтересу. Він писав М.Грушевському:

«Я – украинец, но я никогда не замыкался в круг только украинских интересов. Меня за это упрекают, смотрят на меня скоса, иногда даже подозрительно. Но что же поделаешь, когда моё мировоззрение сложилось так, что я считаю возможным разрешение украинского вопроса только на почве федеративного устройства России, и украинский вопрос не могу выделить и обособить от других национальных вопросов: польского, еврейского, латышского и пр.»

(див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.375. – Арк.93–94; лист від 6 липня 1905 р.).

¹²⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 17 лютого 1907 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.144.

¹²⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 29 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.148 зв.

Є.Чикаленко постійно говорив про перехід М.Грушевського принаймні на приват-доцента Київського університету¹²⁶. Нарікав, мовляв, як то буде без нього в Києві¹²⁷. Але М.Грушевський хотів міцнішої позиції й подався на посаду поного професора на кафедрі «російської» історії в Університеті св. Володимира.

Львів до Михайла Сергійовича перетворився на тиху пристань¹²⁸. Майбутнє України вирішуватиметься в Києві. Психологічно ситуація відповідальності моменту надзвичайно тиснула на М.Грушевського. Він писав, що «все вагаюся між двома настроями – то надзвичайна вразливість на свою репутацію словну – щось не упустити, не зістатися позаду, і з другого боку – гадки що се все марниця, що все паде в ніщо, що не має ніякого значення не тільки слова, популярність і т. п., а навіть якась робота для суспільности, культури, поступу». Ці думки він збирався белетристично обробити¹²⁹.

Шансів на київське професорство майже не було. М.Грушевський це розумів. Університет державний, а його діяльність влада трактувала як «антидержавну». Склад професури не просто правий, а чорносотенно-великодержавний. І саме їй голосуванням вирішувати долю М.Грушевського. Про свій настрій щодо університету в Києві професор писав: «Тягне туди й прикро, що з того, мабуть, нічого не буде»¹³⁰.

Але спробувати було треба. Найбільшим промотором підтримки М.Грушевського став В.Перетц. Він надсилав листами новини, роз'яснював справу термінів конкурсу на заміщення посади¹³¹. У серпні 1907 р. М.Грушевський у Києві відвідав місцеву професуру, передусім впливових осіб. За порадою В.Перетца ходив до декана М.Бубнова та свого вчителя В.Іконникова¹³². Утім справа обрання закінчилася невдачею. Б.Юзефович у своїй газеті назвав М.Грушевського «науковим брехуном». Почався тривалий судовий процес про образу честі та гідності, який також скінчився нічим.

Проте М.Грушевський не концентрувався на невдачах – він зосереджувався на позитивній роботі. Зокрема на читанні публічних лекції в УНТ та на базі Українського клубу. Відбувалися тертя й на цьому фронті. Зокрема зі І.Стешенком, через що М.Грушевський навіть хотів звільнитися з головування в УНТ, і змусив Івана Степановича вибачитися¹³³.

Перша лекція відбулася 10 листопада 1907 р. М.Лисенко та Є.Тимченко зробили зауваження за «галицький акцент». Людей було багато, з усіх соціальних верств. 12 листопада – друга лекція. Читав М.Грушевський, на власну думку, краще, а людей було вже менше. Третя публічна лекція сталася 15 листопада з меншим настроєм. Читав майже дві години, зірвав голос і забагато взяв матеріалу¹³⁴.

¹²⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 4–5 травня 1907 р. // Там само.

¹²⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 18–19 травня 1907 р. // Там само. – Арк.149 зв.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 25–30 червня 1907 р. // Там само. – Арк.152.

¹³¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 16 серпня 1907 р. // Там само. – Арк.54.

¹³² Щоденник М.Грушевського, запис від 16 вересня 1907 р. // Там само. – Арк.160.

¹³³ Щоденник М.Грушевського, запис від 7 листопада 1907 р. // Там само. – Арк.165–165 зв.

¹³⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 10, 12, 15 листопада 1907 р. // Там само. – Арк.165 зв. – 166.

У листопаді 1907 р. М.Грушевський порушував питання про творення вже не самого наукового товариства, а інституту українознавства, очевидно на загальних принципах народного університету й зі систематичним вкладом українознавчих дисциплін як своєї альтернативи офіційному Київському університету. Проте В.Леонтович на це гроші В.Симиренка не дав, і цей проект не було здійснено аж до 1917 р., коли поряд зі старим Університетом св. Володимира постав Український державний університет¹³⁵.

Невгамовна енергійна вдача М.Грушевського не витримувала пасивності й байдужості. Наприкінці грудня 1907 р. він перед від'їздом до Львова дорікав редакції «ЛНВ» за «загальну оспалість»¹³⁶.

Українізація культурно-громадського життя Великої України мала розпочинатися з Києва. І попри теоретичну підтримку суспільства, що стояло за політизацію українського національно-визвольного руху, у реальному вимірі не мала абсолютної більшості. М.Грушевському довелося стати рушієм процесу, практичним його втілювачем. І це йому вдалося завдяки авторитетності й харизмі; натискові на пасивних українських активістів із Наддніпрянщини; особистій ініціативі та перемозі над опонентами, що мали інші візії на справу соборності.

На київському ґрунті М.Грушевський хотів розгорнути журнал «Літературно-науковий вістник», Українське наукове товариство, перебрати під своє керівництво газету «Рада», заснувати замість «Киевской старины» українознавчий науковий журнал «Записки УНТ», науково-популярний часопис «Україна» (почав виходити вже 1914 р.). Елементами соборницької акції було заснування українознавчих кафедр у Київському та інших університетах. Для забезпечення культурницьких акцій коштами ініціював Товариство прихильників літератури, науки і штуки – своєрідний культурний банк для національних починань. Також планувалося започаткування інституту українознавства – як народного університету.

Київські політичні українці не становили більшості, до 1905 р. українофільські налаштовані громадські діячі волили зберігати статус-кво, не порушувати дуалістичної національної ідентифікації, ішли у фарватері російських так званих прогресивних партій. Кияни-українці поділялися на малоросійський (В.Науменко, І.Лучицький та ін.) й український (що його намагалися розбудувати в Києві альтернативні М.Грушевському структури «Громадське слово», «Нова громада», «Киевская старина»/«Україна») табори. Це загрожувало сепарацією культурно-політичного розвитку як Західної, так і Східної України.

Політичні ідеї культурної окремішності від Росії не користувалися великою популярністю. Свій вплив справляла ще й російська великодержавна ідея про «триєдиний російський народ». Формування самостійної української культури вважалося «галицьким винаходом» – «австрофільством», а М.Грушевського

¹³⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 16 листопада 1907 р. // Там само. – Арк.166 зв.

¹³⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 21 грудня 1907 р. // Там само. – Арк.174.

сприймали вже галичанином, а не представником Великої України у Львові. Тож йому доводилося популяризувати свої ідеї паралельно з розбудовою структур українського Львова в Києві.

Ідеї переносу «ЛНВ» і НТШ не співчували давні співробітники установ М.Грушевського у Львові («стара фамілія»: І.Франко, В.Гнатюк та ін.), убачаючи в такому акті зменшення можливостей для заробітку. М.Грушевський у результаті сформував «нову фамілію» (І.Джиджора, Ю.Тищенко (Сірий) та ін.), у середовищі котрої стосунки будувалися не на засадах «рівні з першим серед рівних», а як керівник і підлеглі.

Не співчувала ідеї М.Грушевського й київська Стара громада, яка воліла надалі домовлятися з російськими ліберальними політичними колами коштом українських інтересів. Давній провідник українського руху В.Антонович зі своїми співробітниками (О.Левицький, К.Мельник та ін.) так само зайняв очікувальну позицію й не підтримав цілковито М.Грушевського.

Натомість М.Грушевського підтримали основні меценати національної справи Є.Чикаленко, В.Леонтович (у Києві), О.Лотоцький і частково П.Стебницький (у Петербурзі), які утворили з істориком своєрідний тріумвірат громадської влади над українським рухом у Києві. Є.Чикаленко справив вирішальний вплив щодо переходу на позиції М.Грушевського віківців, які склали основу редакції газети «Громадська думка»/«Рада». Фронду Б.Грінченка та С.Єфремова вдалося подолати.

Перенесення установ М.Грушевського зі Львова до Києва стало завершенням ідеї «Галичина – український Р'ємонт» національного проекту Київської громади О.Кониського, В.Антоновича та О.Барвінського 1880-х рр. Таке перенесення дозволило зберегти спільну візію української еліти на соборне майбуття України. Удалося уникнути формування двох різних Україн: православної та греко-католицької, проросійської та європейські зорієнтованої з двома різними мовно-правописними системами й літературами.

«Єдиноначаліє» спричинив не лише «авторитаризм» М.Грушевського, його бажання бути першою особою в українському русі. За загальної слабкості суспільства, його малої культурно-політичної активності повинна була бути одна людина, яка уособлювала б рух до соборності.

The analyze has been given to Mykhailo Hrushevs'kyi's scholar and political activities during his transferring from L'viv to Kyiv according to his diary, which we are going to publish in the next year. His aspiration project to united Halychyna and Naddniprianshchyna is considered. M.Hrushevs'kyi's relation with "old family" in L'viv and his "new family" in Kyiv and also his cooperation with Kyiv's Hromada, editorial board of "Vik", "Hromads'ka Dumka", "Rada" and Ukrainians in Petersburg is reflected.

Keywords: Shevchenko's Scholar Society, Ukrainian Scholar Society, Old Hromada, "Vik", "Hromads'ka Dumka", "Rada", "Ukrainskiy Vestnik".

